

LIETUVOS EDUKOLOGIJOS UNIVERSITETAS
LITUANISTIKOS FAKULTETAS
LIETUVIŲ KALBOTYROS IR KOMUNIKACIJOS KATEDRA

Daiva Vaišnienė

LIETUVIŲ KALBOS ISTORINĖS FONETIKOS APŽVALGA

Mokomoji knyga

edukologija

Vilnius, 2013

UDK 811.172'342(075.8)

Va-109

Metodinė priemonė apsvarstyta Lietuvos edukologijos universiteto Lituanistikos fakulteto Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedros posėdyje 2012 m. gruodžio 18 d. (protokolo Nr. 2), Lituanistikos fakulteto tarybos posėdyje 2012 m. gruodžio 28 d. (protokolo Nr. 5) ir rekomenduota spausdinti.

Recenzentai:

doc. dr. Jurgis Pakerys (Vilniaus universitetas)

doc. dr. Ž. Markevičienė (Lietuvos edukologijos universitetas)

© Daiva Vaišnienė, 2013

© Leidykla „Edukologija“, 2013

ISSN 2335-2396

ISBN 978-9955-20-824-2

TURINYS

PRATARMĖ	5
ĮVADAS. ISTORINĖ GRAMATIKA IR JOS REIKŠMĖ.	7
Tiriamasis objektas	9
Uždaviniai	10
Istorinės gramatikos reikšmė	11
Santykis su kitomis kalbotyros šakomis	15
Istorinės gramatikos šaltiniai	19
Istorinės gramatikos metodai	20
<i>Vidinė rekonstrukcija</i>	21
<i>Lyginamasis metodas</i>	21
Tarmės	23
Baltų kalbos	23
Slavų kalbos	24
Germanų kalbos	26
Sanskritas	26
Klasikinės Europos kalbos	27
<i>Filologinis metodas</i>	28
ISTORINĖ FONETIKA	31
Tiriamasis objektas	31
Fonetiniai dėsniai ir jų pobūdis	31
PROZODINĖS SISTEMOS RAIDA	34
Kirtis ir priegaidės	34
<i>Kirčio prigimtis ir savybės</i>	34
<i>Priegaidžių prigimtis ir raida</i>	36
<i>Leskieno dėsnis</i>	43
Enklizės reiškiniai	46
<i>Metatonija</i>	47
Kirčiavimo sistemos susiformavimas	50
<i>Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis</i>	53
<i>Pirmosios ir antrosios kirčiuočių susidarymas</i>	54
<i>Trečiosios ir ketvirtosios kirčiuočių susidarymas</i>	56
VOKALIZMAS	60
IDE prokalbės balsių sistema	60

Laringalų teorija	.60
Baltų prokalbės balsyno susiformavimas	.62
Lietuvių kalbos balsyno susiformavimas	.65
<i>Trumpieji balsiai</i>	.66
Trumpasis i	.66
Trumpasis u	.68
Trumpasis e	.69
Trumpasis a	.71
<i>Ilgieji balsiai</i>	.73
Ilgasis ī	.73
Ilgasis ū	.74
Ilgasis ē	.75
Ilgasis ō	.76
Ilgasis ē̃	.76
Ilgasis ā	.76
<i>Dvibalsiai ir dvigarsiai</i>	.77
Sutaptiniai dvibalsiai	.78
Dvibalsis uo	.78
Dvibalsis ie	.78
Sudėtiniai dvibalsiai	.79
Dvibalsis ai	.80
Dvibalsis ei	.80
Dvibalsis au	.80
Dvibalsis ui	.81
<i>Mišrieji dvigarsiai</i>	.82
Nosinių dvigarsių raida.	.83
Balsių kaita	.85
PRIEBALSYNAS	.90
IDE prokalbės priebalsių sistema	.90
Priebalsių pakitimai baltų kalbose.	.93
<i>Priebalsių junginių su *į raida</i>	.94
<i>Kombinaciniai priebalsių pakitimai</i>	.95
RUKI dėsnis	.95
Asimiliacija ir akomodacija.	.95
Disimiliacija	.96
Priebalsio išnykimas	.96
Šaltinių sąrašas.	.97

PRATARMĖ

Apžvalga skirta aukštųjų mokyklų studentams filologams, studijuojantiems lietuvių kalbos istorinę gramatiką ir besidomintiems kalbos pokyčiais nuo indoeuropiečių prokalbės iki dabartinės bendrinės kalbos. Ši kalbotyros sritis – svarbi lietuvių tautos istorijos dalis, atskleidžianti kalbų ir tautų sąveikos ypatumus, kalbinių pokyčių kryptis, veiksnius, lėmusius kalbos sistemos raidą.

Leidinio sumanymo idėja – pateikti skaitytojams glaustą ir sistemiską lietuvių kalbos istorinės fonetikos apžvalgą: atkreipti dėmesį į svarbiausius garsų ir reiškinių kilmės ir raidos dalykus, trumpai juos paaiškinti, pateikti ir palyginti skirtingas hipotezes, jas pagrindžiančius argumentus. Atkreiptinas dėmesys, kad tai mokomoji knyga, todėl pačiame tekste nerasite platesnės mokslinių teorijų analizės, tačiau, kiek įmanoma, pridėdama nuorodų į lengviau prieinamus mokslinius veikalus (kur įmanoma, teikiami ir atvirieji šaltiniai internete), kuriuos besidomintieji galėtų išsamiau analizuoti, ieškoti papildomos informacijos. Pažymėtina, kad leidinio pabaigoje pateikiamas šaltinių sąrašas nėra baigtinis – jame rasite tik tuos veikalus, kurie, autorės nuomone, būtų svarbiausi studijuojant lietuvių kalbos istorinę fonetiką arba jais remiamasi apžvalgos tekste ar užduotyse.

Teiginiai, į kuriuos derėtų atkreipti ypatingą dėmesį, tai yra pagrindiniai fonetiniai dėsniai, pamatinės nuostatos, principai, kurių reikėtų laikytis vertinant garsų ir reiškinių kilmę bei raidą ir pan., pažymėti nuoroda **SVARBU**.

Pavyzdžiai teikiami keliais būdais: a) pagrindinių teiginių, garsų ir prozodinių reiškinių pavienės iliustracijos, palygintini atvejai pateikiami pačiame tekste; b) išsamiau aprašomi ar aiškinami atvejai, giminiškų kalbų faktų lyginimas aptariamais atskirai (pavadinta **Pavyzdžiai**).

Šis leidinys skirtas pratyboms ir savarankiškam mokymuisi, todėl po kiekvieno stambesnio skirsnio pateikiama klausimų ir užduočių, atliktinų pratybų metu arba konsultuojantis su dėstytoju.

Nuoširdi padėka recenzentams Lietuvos edukologijos universiteto docentei dr. Žanetai Markevičienei ir Vilniaus universiteto docentui dr. Jurgiui Pakeriui, taip pat Lietuvos edukologijos universiteto Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedros kolegoms – visiems savo taikliomis ir reikšmingomis pastabomis prisidėjusiems prie šio leidinio.

IVADAS

ISTORINĖ GRAMATIKA IR JOS REIKŠMĖ

Istorinė gramatika atsirado pradėjus lyginti kalbas ir siekiant nustatyti konkrečios kalbos garsų, formų, žodžių, konstrukcijų kilmę. Jos prasmę pirmasis nusakė **Friedrichas von Schlegelis**, teigęs, kad dabartinės kalbos kilusios iš vieno šaltinio ir susidarė ne dėl garsų kaitaliojimo vieno į kitą, bet vieni garsai yra kilę iš kitų ir galima tai nustatyti. Sanskritą laikęs artimu pirminiam šaltiniui, kaip ir senąją persų kalbą, gotų-germanų ir skandinavų kalbas, lotynų ir senąją graikų kalbas, kiek tolimesnes, nes turinčias daugiau vedinių, taip pat beveik visus slavų dialektus (taip autorius vadina slavų kalbas)¹.

1818 m. **Rasmusas Christianas Raskas** parašė veikalą „Tyrinėjimas apie senovės skandinavų, arba islandų, kalbos kilmę“. Jis pirmasis pastebėjo, kad germanų kalbų priebalsiai reguliariai pakitę atitinka graikų ir lotynų priebalsius: lotynų *pater* ‚tėvas‘, senovės graikų *πατήρ* ir senovės islandų *faðir*.

Beje, jis pirmasis iškėlė baltų kalbų reikšmę kalbotyrai, pabrėžė jų savaimingumą ir paneigė, kad jos esą sumišusios su kitomis kalbomis.

Istorinio lyginamojo metodo pradininku laikomas **Jacobas Grimmeras** ir jo keturių tomų veikalas „Vokiečių kalbos gramatika“ (1819). Iš tikrųjų jis rašė apie visas germanų kalbas, pateikė visas jų kitimo grandis nuo gotų iki anglų kalbos. Kaip pagrindą jis pritaikė Rasmuso Christiano Rasko nustatytus priebalsių atitikmenų dėsnius

¹ Plačiau žr. Frederick von Schlegel. *Philosophy of Life and Philosophy of Language* [in Course of Lectures], New York, 1855 (<http://archive.org/details/philosophy-lifea01schlgoog>).

gumus ir sujungė juos į sistemą, pavadintą Grimo dėsniumi. Ši gramatika ir istorinė, ir lyginamoji².

Bene geriausiai istorinę lyginamąją principą išplėtojo **Franzas Boppas**, parašęs veikalą „Apie sanskrito asmenavimo sistemą, lyginamą su graikų, lotynų, persų ir vokiečių kalbų asmenavimo sistemomis“. Jis mėgino įrodyti šių kalbų veiksmažodžių formų bendrą kilmę, atkurti pirminę struktūrą, pirmasis bandė įrodyti kalbų giminybę, idėją, kad sanskritas ir kitos Europos kalbos atsirado iš vieno šaltinio. Tiesa, Boppas siekė ne tiek teorinių apibendrinimų, kiek norėjo tiesiog parodyti šių kalbų panašumą. Veikale „Sanskrito, zendo, graikų, lotynų, lietuvių, gotų ir vokiečių kalbų lyginamoji gramatika“ (1833–52) lietuvių kalbos faktus jis moksliskai palygino su kitomis indoeuropiečių (toliau – IDE) kalbomis³. Parašė studiją „Apie senovės prūsų kalbos giminybės santykius“ (1853). Pabrėžė baltų kalbų archajiškumą, baltų ir slavų ryšius su indoiranėnų kalbomis.

Itin svarbus lietuvių kalbos istorinės gramatikos formavimuisi **Augustas Schleicheris** – pirmosios mokslinės lietuvių kalbos gramatikos autorius. Pagrindiniame savo veikale „Indoeuropiečių lyginamosios gramatikos kompendiumas“ (1861–1862 m.)⁴ jis pradeda rekonstruoti prokalbės formas, žymėdamas jas * ženklais. Beje, A. Schleicheris pradeda santykius tarp indoeuropiečių kalbų rodyti kaip kalbų medį.

Klausimai ir užduotys

1. Kaip prasidėjo istorinės gramatikos tyrimai? Kas jų pradininkai? Žr. 9 šaltinio 9 skyrių.

² Plačiau žr. Jacob Grimm. *Deutsche Grammatik*, Göttingen, 1822 (<http://archive.org/stream/deutschegrammati01grim#page/n3/mode/2up>).

³ Plačiau žr. F. Bopp. *A Comparative Grammar of the Sanskrit, Zend, Greek, Latin, Lithuanian, Gothic, German and Slavonic Languages*, London, 1856 (<http://www.archive.org/stream/acomparativegra00boppgoog#page/n8/mode/2up>).

⁴ Plačiau žr. A. Schleicher. *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Weimar, 1876 (<http://archive.org/stream/compendiumde-we09schlgoog#page/n7/mode/2up>).

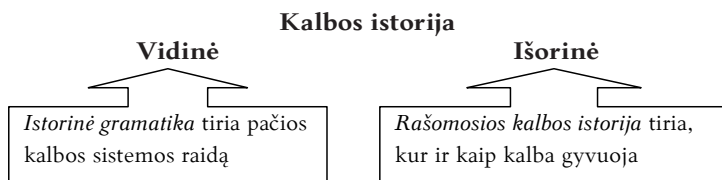
2. Kokie svarbiausi lietuvių kalbos istorinės gramatikos tyrėjai? Pasiremkitė 13 šaltiniu (§18–24).

3. Kodėl lietuvių kalba tokia svarbi indoeuropeistikos tyrimams? Pasiremkitė 9 šaltinio įvadu ir 2.1–2.7 skirsniais, 4 šaltinio 1.1.3 skirsniu.

Tiriamasis objektas

Istorinė gramatika tiria kalbos struktūros raidą, jos elementų kilmę. Ją sudaro, kaip ir šiuolaikinę gramatiką, istorinė fonetika (tiksliau reikėtų sakyti fonologija, nes fonetika laikytina daugiau fizikos, o ne lingvistiniu dalyku), istorinė morfologija ir istorinė sintaksė.

Istorinė gramatika yra kalbos istorijos dalis. Galima skirti kelias kalbos istorijos rūšis: vidinę ir išorinę.

Taigi vidinė ir išorinė kalbos istorija skiriasi savo tiriamaisiais objektais.

Pavyzdžiai

- Išorinei kalbos istorijai labai svarbus raštijos atsiradimo, pirmosios knygos išleidimo faktas – galima nustatyti kalbinį kontekstą, kitų kalbų įtakas, rašmenų vartojimo ypatumus ir pan., vidinei kalbos istorijai svarbu tik tai, kad knygoje gali būti užfiksuoti tuometės kalbos faktai.

- Istorinei gramatikai svarbūs fonetiniai garsų kitimai, jų įtaka morfologijai ir pan., o išorinei kalbos istorijai įdomu tai, kaip tie pakitę garsai atspindimi rašmenimis.

Tiesa, labai griežtų ribų nėra, juk kalbos istorija gali teikti kai kurių faktų, pavyzdžiui, skolinių atėjimo į kalbą ar fonetinių kitimų laiką ir panašius dalykus, turinčių reikšmės istorinei gramatikai, ypač jei rašomosios kalbos tradicija yra sena.

Uždaviniai

❑ Nustatyti kalbos elementų kilmę, prokalbės struktūrą ir pagrindinius jos bruožus.

Vienos ar kelių giminiškų kalbų prokalbės, t. y. ankstesnio kalbų raidos etapo, bruožų nustatymas vadinamas lingvistine rekonstrukcija.

Reikia pasakyti, kad prokalbės rekonstrukcija, kitaip sakant, atstatymas, yra ne toks jau paprastas ir aiškus dalykas. Gana nesudėtinga rekonstruoti bendras lietuvių ar baltų prokalbės formas, nes baltų kalbų, kurių faktais galime remtis, nėra daug – išlikę tik lietuvių ir latvių kalbos ar prūsų kalbės paminklai, be to, jų susiejimas į bendrą prokalbės formą dažniausiai nėra sudėtingas.

Ypač įdomus, bet keliantis daug diskusijų IDE prokalbės formų atstatymas. Jau nuo lyginamosios kalbotyros atsiradimo atstatomi IDE garsai, morfemos ar net ištisi žodžiai, tačiau tam reikia turėti daug sutampančių įvairių IDE kalbų faktų, kad būtų galima patikimai rekonstruoti vieną ar kitą dalyką. Net jei pagarsiui atstatytume kokį žodį, kurio šaknis turima keliose IDE kalbose, dar visai neaišku, ar tas žodis buvęs vartotas IDE prokalbėje ir ar taip jis tuo metu buvęs tariamas. Beje, ir IDE prokalbėje buvę keli raidos etapai, skiriami keli dialektai ir iš jų išriedėjusios kalbų grupės, todėl atstatomi elementai gali būti ne to paties raidos etapo – taip galime atstatyti „netikrą“ formą.

SVARBU. Rekonstrukcija galima tiek, kiek leidžia mokslinis faktų argumentavimas, t. y. tik tuo atveju rekonstrukcija bus patikima, jei tikrai žinome, kad galėjo vykti vienas ar kitas fonetinis ar prozodinis kitimas ir jo rezultatas giminiškose kalbose yra toks, kad būtų galima nustatyti bendrą pirminį šaltinį, iš kurio visi giminiškų kalbų garsai ar reiškiniai galėtų būti išriedėję.

Rekonstruotos formos žymimos *, kad būtų galima jas atskirti nuo paliudytų šaltiniuose.

❑ **Ištirti kalbos elementų raidą nuo pirminio šaltinio iki dabartinės kalbos ir nustatyti kalbos pokyčių priežastis.**

Istorinei gramatikai svarbu ne tik nustatyti kalbos reiškinių kilmę, bet ir analizuoti:

- kodėl vieni reiškiniai kito, o kiti dalykai išliko tokie, kokie buvę IDE prokalbėje,

- kas sukėlė pokyčius,

- kokie dėsniniai lėmė vieną ar kitą kalbos kitimo rezultatą.

Pokyčių priežasčių analizė svarbi ne tik kalbos istorijai – šios žinios padeda prognozuoti galimus kalbos pokyčius ateityje ar numatyti vartosenos polinkius. Taigi kalbos istorijos išmanymas svarbus ir dabartinės kalbos norminimui.

Istorinės gramatikos reikšmė

Kalba yra specifinė tautos kultūros ir istorijos dalis, formuojanti tautinę savimonę, pasaulėvaizdį, jungianti ir vienijanti viena kalba arba labai artimomis jos atmainomis (tarmėmis) kalbančią bendruomenę, padedanti žmogui pažinti save ir esanti viena iš prigimtinių žmogaus kūrybiškumo raiškų.

❑ Istorinė gramatika duoda gilesnį mokslinį kalbos sistemos ir jos raidos supratimą. Ji dažnai paaiškina tai, ko negali paaiškinti aprašomoji sinchroninė gramatika.

Pavyzdžiai

- Lyginant kalbų faktus galima nustatyti jų giminiškumą ir ankstesnę formą: *barù* : *barúosi*, dar plg. graikų *φέρω* ‚nešu‘, lotynų *ferō* ‚t. p.‘. Vadinasi, IDE prokalbėje buvęs akūtinis *ō, išvirtęs į baltų *uo*, o lietuvių kalboje dėl Leskieno dėsniu atvirojoje galūnėje sutrumpėjęs į *u*.
- Tą patį principą galima pritaikyti ir gramatinėms formoms, pavyzdžiui,rieveiksmis *laukañ* anksčiau buvęs vardažodžio linksnis, plg. rytų ir pietų aukštaičių ir dabar vartojamą ilitvą *laukan(a)*.

- Istorinė gramatika paaiškina rašybos, kirčiavimo ar kitus dabartinės kalbos norminimo dalykus.

Pavyzdžiai

- Nosinių balsių rašybą galima aiškintis žinant jų kilmę iš nosinių dvigarsių *skęsta* iš *skensta, *šq̃la* iš *šanla, plg. pietų žemaičių raseiniųškių išlaikytus tokius nosinius dvigarsius: *skēñst*, *šāñn* ir pan.
- Prieškario puristai stengėsi keisti visus panašius į slaviškus žodžius, tarp jų ir senus baltiškus veldinius, tačiau bendrus su slavais: *prašyti* keitė į *melsti*; *galva* – į *mąstalas*. Taigi norint spręsti kalbos gryninimo problemas taip pat reikia išmanyti istorinę gramatiką.

- Be istorinės gramatikos neįmanoma dialektologija, o tarmės yra labai svarbios istorinei kalbos raidai, nes paprastai tarmėse būna išlikę archajiškesnių ypatybių nei bendrinėje kalboje, kuri formavosi vienos – vakarų aukštaičių kauniškių – patarmės pagrindu.

Pavyzdžiai

- Šiaurės žemaičių kringiškių skirtingas atitrauktinio kirčio priegaidės turintys *pláukā* ‚plaukai‘ ir *lāukā* ‚laukai‘ rodo, kad

tuo metu, kai atitrauktas iš galūnės kirtis, buvusios skirtos nekirčiuotų skiemenų priegaidės.

- Formos *vaikám* ir *vaikáms* nėra ta pati morfologinė forma, tik numetus galūnę *s*, nes juk nėra viena tarmė galūnės *s* nepraranda (galūnės trumpinamos išmetant balsius, bet ne priebalsius, plg. *séns* ‚senas‘). Forma be *s* iš tikrųjų yra perimta iš dviskaitos paradigmos. Daugiskaitos forma *vaikáms* geriausiai išlaikyta žemaičių, nes šioje tarmėje ilgiausiai gyvai vartota ir kai kur vis dar vartojama dviskaita, taigi jos formos gerai skiriamos nuo daugiskaitinių.

SVARBU. Turite prisiminti, kad tarmės nėra kilusios iš bendrinės kalbos – tai bendrinė kalba susiformavo vienos iš tarmių (vakarų aukštaičių kauniškių) pagrindu. Taigi ir tarminiai garsai tik atliepia bendrinės kalbos garsus, tačiau nėra iš jų kilę.

- ❑ Jei kalba turi seną raštiją, istorinė gramatika padeda skaityti ir interpretuoti senuosius raštus. Lietuviams tai nėra labai aktualu, nes raštijos paminklai siekia tik XVI amžių, be to, lietuvių kalba gana lėtai kito, taigi ir dabar galima puikiai suprasti, ką rašė Martynas Mažvydas. Kita vertus, bemaž viską, kas yra senuosiuose raštuose, galima rasti kurioje nors iš tarmių.

SVARBU. Lietuvoje nėra tokio kalbos paminklo, kurį galima priskirti lietuvių bendrinei kalbai – juk ji susiformavo tik XX amžiuje. Visi senieji raštai parašyti kuria nors tarme, taigi juos ir reikia vertinti kaip tam tikro laikotarpio vienos kurios tarmės istorijos šaltinius.

- ❑ Kalbos istorijos tyrimai duoda medžiagos tautos istorijai. Iki rašytinių šaltinių priešistorė tiriama archeologų, bet būtina susieti šiuos dalykus su kalbos paminklais. Tai gali padėti atkurti kalbos istoriją.

Pavyzdžiai

- Osetinų istoriją sukūrė lingvistai, įrodę, kad osetinai priklausę IDE indoiranėnų šeimai. Ekspresyvių žodelių analizė parodė, kad jie buvę gyvulių augintojai ir gyvenę stepėse. Kadangi žymiausi indoiranėnai klajokliai buvę skitai, iš jų ir kildinami osetinai⁵.
- Pagal skolinimo kontaktus galima nustatyti, kurios tautos bendravo, pavyzdžiui, slavai turi daug finougrų skolinių, nemažai jų ir baltų kalbose. Baltiškų archeologinių paminklų randama iki Okos baseino, o prie Okos gyvenantys finougrai turi baltiškų skolinių, vadinasi, šios gentys ir kalbos susisieikė.

Pagal skolinių pobūdį ir kryptį galima teigti, kas iš ko ką skolinosi, pavyzdžiui, finougrai greičiausiai neaugino gyvulių, pagal skolinius matyti, kad agrarinę kultūrą perėmė iš IDE, ypač iš baltų, pavyzdžiui, *šiēnas* : suomių *heinät*. Iš baltų perimti ir šeimos ryšius nusakantys žodžiai, pavyzdžiui, *marčià* : suomių *morsian*, *dukrà* : estų *tütar*, *bártis* : suomių *parjata*, viešai sakyti blogus dalykus apie ką nors, neteisingai kritikuoti⁶.

Baltai teturi nedaug finougrų skolinių, daugiausia susijusių su jūra: *bùrės* : estų, suomių *purje*; *laĩvas* : estų *laev*, suomių *laiva*. Anapus Volgos finougrai mariai ir mordviai turi baltiškų skolinių, vadinasi, ir ten gyvenę baltai, plg. lietuvių *lopšỹs* : marių *лени*.

Daugiausia skolinome iš slavų, po to iš germanų. Su slavais kontaktai labai seni. Kazimieras Būga nustatęs, kad skolinimo būta dar prieš XII a., pvz., *Póvilas* iš *Pavьlbь*, *kùmetis* iš *kъmetьbь* (redukuoti balsiai slavų kalboje nyko apie XII a. antrąją pusę⁶). Be to, slavai, matyt, dar skyrę priegaides, nes šiame skolininyje tariama akūtinė priegaidė, o vėlesniuose slavų skoliniuose dažniausias cirkumfleksas.

⁵ Plačiau žr. Абаев В.И. *Осетинский язык и фольклор*. Выпуск I, Москва: АН СССР, 1949.

⁶ Иванов В. В., *Краткий очерк исторической фонетики русского языка*, Москва: Учпедгиз, 1961, 62 p.

- ❑ Istorinė gramatika remiasi etimologijos mokslas, o etimologijos mokslu – toponimikos mokslas. Tik suformulavus istorinės gramatikos dėsnius mokslinį svorį įgijo vietovardžių aiškinimas.

Pavyzdžiai

- Jei vietovardis tiksliau etimologiškai siejamas su baltų žodžiu, vadinasi, ten gyvenę baltai. Pavyzdžiui, Okos baseino hidronimai: *Žižila* upė Vorios aukštupyje, plg. lietuvišką *žiežila* = *žiežula*, *Oka* – **Aka* (plg. *aketė*); *Vadva* – **Vaduva*; *Lučesa* – **Laukesa*.

Santykis su kitomis kalbotyros šakomis

- ❑ **Santykis su lyginamąja gramatika.** Istorinė gramatika visada yra lyginamoji, net ir tada, kai tiriami rašytos paminklai, vienas laikotarpis lyginamas su kitu. Istorinės gramatikos terminą vartojame, kai kalbame apie vieną kurią kalbą, o lyginamosios gramatikos – kai analizuojama kalbų šeima. Nors metodologija iš esmės ta pati, lyginamoji gramatika lygina giminiškas kalbas turėdama tikslą rekonstruoti buvusį etapą. Ji turi tarsi dvi kryptis: pirmoji – nustatyti kiek galima tolesnį kalbos atsiradimo etapą lyginant giminiškas kalbas, antroji – parodyti, kaip atskiros kalbos vystėsi nuo to etapo iki dabartinių laikų.

Ir istorinė, ir lyginamoji gramatikos atsirado XIX a. Kaip bebūtų keista, net tokie pastabūs mokslininkai, kaip graikai ar romėnai, gana ilgai nepastebėjo net savo kalbų panašumo. Ką jau kalbėti, pavyzdžiui, apie persų kalbą, kurioje labai daug panašumų, pavyzdžiui, lotynų *pater* 'tėvas', akuzatyvas *patrem*, graikų *πατήρ* ,t. p.' : persų *ptā* ,t. p.', akuzatyvas *ptaram*. Heleniniu periodu daug bendraujant su graikais romėnų darytos išvados, kad lotynų kalba besanti graikų dialektas.

Viduramžiais bandyta lyginti leksiką. Pavyzdžiui, Josephas Justus Scaligeris nustatė graikų, germanų, romanų ir slavų nepriklausomas kalbų grupes lygindamas Dievo pavadinimą šiomis kalbomis, bet nebuvo prieita iki gramatinių struktūrų lyginimo. Lotynų kalba buvo imama kaip pagrindas, o iš jos išriedėjusios romanų kalbos. Kalba buvo suvokiama kaip nesikeičianti sistema.

Pirmieji lyginimo ženklai pasirodė XVIII–XIX amžių sandūroje. Johannas Cristophas Adelungas, rengdamas „*Vokiečių aukštaičių gramatikos kritinį žodyną*“ (1811), pastebėjo, kad jei dvi kalbos panašios savo žodžių šaknimis, darybos ir kaitybos skiemenimis, o skiriasi tik balsiais ir priebalsiais, tai tos kalbos paprasčiausiai yra viena kitos dialektai, jei skiriasi kaityba ir daryba, kalbos tėra susijusios, o jei skiriasi šaknimis ar jų reikšmėmis, tai jos yra skirtingos.

Modernioji lyginamoji IDE gramatika prasidėjo nuo intensyvesnių sanskrito tyrimų. Seras Williamas Jones 1786 m. teigė, kad sanskrito struktūra nuostabi ir ši kalba, taip pat graikų ir lotynų, gotų, keltų ir persų kalbos greičiausiai kilusios iš vieno šaltinio, kuris turbūt jau nebeegzistuoja. W. Jones nespėjo šių teiginių išvystyti iki mokslinio metodo. Tas pats pasakytina apie Friedrichą von Schlegelį, kuris pradėjo lyginti šių kalbų gramatinę struktūrą.

IDE kalbų lyginimas visada darė įtaką lietuvių kalbos raidos sampratai, ypač lietuvių mentalitetui, plg. lietuvių aukštuomenės kilmės iš romėnų teoriją. Su lyginamąja IDE kalbų gramatika atsiranda susidomėjimas lietuvių kalba.

SVARBU. Jei lyginamos dvi tarmės ir rekonstruojamas praeities etapas, tai taip pat yra dviejų lygiaverčių kalbos sistemų lyginimas.

Pavyzdžiai

Rekonstrukcija remiasi giminiškų kalbų žodžiais:

- lietuvių *výras* – lotynų *vīr* – sanskrito *vīrā-* ‚vyras, didvyris, vyriškumas‘ – atstatoma IDE **uīrō-* ‚[jaunas] vyriškis, karys‘;

- lietuvių *dūmas* – latvių *dūmi* – senosios slavų *дымъ* – lotynų *fūmus* ‚dūmai, garas‘ – sanskrito *dhūmá* ‚dūmas, garas‘ – atstatoma IDE **d^hūmō-*;
- lietuvių *sesuō* – lotynų *soror* (*r* iš *s*) – sanskrito *svásar* – atstatoma IDE **syes-ōr*.

SVARBU. Negalima teigti, kad IDE prokalbė visus galimus rekonstruoti žodžius turėjo, jie galėjo susiformuoti tik atskirose kalbose arba galėjo skirtis jų reikšmė.

- ❑ **Santykis su etimologija.** Kaip istorinės ir lyginamosios gramatikos atšaka susiformavo atskiras etimologijos mokslas. Jis remiasi lyginamuoju metodu, kaip ir istorinė gramatika, tik tikslas yra ne nustatyti garsų ir formų kilmę, o semantinę reikšmę ir kaip ji kito skirtingose kalbose. Etimologija buvo visiškai moksliškai nepagrįsta, kol nebuvo istorinės gramatikos ir lyginamojo metodo.

Pavyzdžiai

- latvių *dēls* ‚sūnus‘ – lietuvių *dėlė* – lotynų *fēmina* ‚moteris, žmona, patelė‘ – visi šie skirtingų kalbų žodžiai kildinami iš IDE šaknies **d^héh₁-* ‚žįsti‘.

- ❑ **Santykis su gretinamąja gramatika.** Pagal šią metodologiją gali būti lyginamos bet kurios negiminiškos kalbos. Tikslas – ieškoti universalijų, bendrų apskritai visoms žmonių kalboms, frekventalių (dažnai pasitaikančių) ir implikacinių universalijų, kurios sako, kad, esant vienam reiškiniui, negali būti kokio kito.

Galima negiminiškų kalbų genetinė giminystė ar kalbų sąjunga (kalbos, ilgą laiką egzistavusios greta viena kitos, turi daug bendrų dalių – žodžių, darybos elementų ir pan.). Be to, atsiranda struktūrinių – fonetinių, gramatinių ar sintaksinių – bendrybių, pavyzdžiui, vadinamoji Balkanų kalbų sąjunga, siejanti Balkanų kalbas. Visoms šioms kalboms būdingas tam tikrų morfosintaksinių požymių kompleksas, pavyzdžiui, postpozicinė žymimojo artikelio vartosena, ben-

draties nebuvimas, būsimojo laiko daryba pasitelkus veiksmažodžio ‚norėti‘ klitinę formą ir t. t.⁷

Baltijos regiono kalbos turi priegaidžių arba akcentų sistemą. Estų ir suomių ilgumai irgi iš klausos panašūs į priegaides arba akcentus. Tokį prozodinį reiškinių turi ir germanų kalbos, vartojamos aplink Baltijos jūrą.

Arealinis lyginimas neatkuria istorinių dalykų, bet išaiškina bendrumus, iš kur jie gali būti atsiradę. Be to, gretinimas padeda mokytis, sakykim, japonų kalbos priebalsių minkštumas yra panašus į baltų, pavyzdžiui, *s* prieš *i* virsta minkštuoju *š*, panašiai kaip latvių kalbos junginyje **sī*.

Klausimai ir užduotys

1. Ką tiria istorinė gramatika?
2. Kuo skiriasi kalbos istorija ir istorinė gramatika, kas tarp jų bendra?
3. Pateikite daugiau vidinės ir išorinės kalbos istorijos tiriamųjų objektų.
4. Pasiremdami 9 šaltinio 2.1–2.7 skirsniais, aptarkite lietuvių kalbos giminystės santykius su kitomis IDE kalbomis.
5. Aptarkite A. Schleicherio IDE prokalbės rekonstrukcijos pavyzdį (pasakėčia 9 šaltinio 31–32 p.). Palyginkite, kaip tos pačios šaknys ir formos atstatomos 11 šaltinyje.
6. Kuo skiriasi lyginamosios ir gretinamosios gramatikos tiriamieji objektai ir metodologija?
7. Ką vadiname liaudies etimologija? Kuo ji skiriasi nuo mokslinės? Pateikite pavyzdžių. Žr. 6 šaltinį.

⁷ Žr. plačiau I. Sawicka, *Arealinės fonetikos (fonetinės geografijos) įvadas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007, 150 p.

8. Suraskite žodžių *brólis*, *sesuō*, *žéntas*, *sūnūs* etimologijas. Paaiškinkite, kokie fonetiniai kitimai vykę nuo IDE prokalbės iki dabartinės kalbos. Žr. 7 ir 11 šaltinius.

Istorinės gramatikos šaltiniai

Pagrindiniai istorinės gramatikos šaltiniai yra šie:

- ❑ **Pati dabartinė kalba.** Daugelį dalykų ir pokyčių galima matyti tiesiog analizuojant dabartinę lietuvių kalbą. Svarbu išmanyti kalbos sistemą ir žinoti, kurie elementai yra susiję, pvz., žinodami, kad lietuvių kalbos intarpas yra *-n-*, galime labai paprastai nustatyti intarpinių veiksmažodžių *kim̃ba*, *liñpa* priebalsio *m* kilmę iš ankstesnio *n*. Padėtų ir tai, jei prisimintumėte priešdėlių *san-* ir *sam-* vartoseną, aiškiai rodančią, kad prieš lūpinius priebalsius tariamas *m*, pvz., *sámplaika*, *sámbūris*, o prieš kitus sprogstamuosius – *n*, pvz., *sántaka*, *sánkasa*.
- ❑ **Tarmės ir giminiškos kalbos.** Tai pats svarbiausias lyginamosios gramatikos šaltinis, pateikiantis gausiausią medžiagą ankstesnio kalbos laikotarpio rekonstrukcijai. Tik svarbu korektiškai lyginti, tai yra gebėti nustatyti, kur tikrai bendrašaknis žodis, nors jo semantika ir labai pakitusi, o kur tik atsitiktinai sutapę ar supanašėję, bet negiminiški reiškiniai.
- ❑ **Kalbos paminklai.** Kuo gausesnė ir ankstyvesnė raštija, tuo geriau jos duomenimis galima pasinaudoti. Tačiau visada reikia turėti galvoje, kad rašyba yra sutartinis dalykas, todėl rašmuo niekada nebus visiškai fonetiškai vienaprasmis ir tapatus garsui. Į tai reikia atsižvelgti vertinant ankstyvuosius latvių ir prūsų kalbų paminklus, kuriuos parašė tas kalbas pramokę vokiečiai, pritaikę vokiškus rašmenis, ne visada tiksliai girdėję ar suvokę kai kuriuos garsus.
Šalutiniai, mažiau informatyvūs ir patikimi šaltiniai:
  - Tautosaka.

- Vietovardžiai.
- Skoliniai.

Šie šaltiniai gali būti labai svarbūs analizuojant kai kuriuos kalbos istorijos dalykus. Pasakose, dainose ar smulkiojoje tautosakoje kartais užfiksuotos formos, kurių tarmėje ar bendrinėje kalboje jau nebėra, pavyzdžiui, galima rasti archajiškų morfologinių formų (*ar ilgai šuni* [šuniui] *dešra po kaklu*), posesyvinių sintaksinių konstrukcijų (*man buvo tėvelis*).

Vietovardžiai, ypač vandenvardžiai yra seniausia ir mažiausiai kitusi vardyno dalis, pavyzdžiui, išlaikomi seniau tuose plotuose paplitusių baltų kalbų fonetiniai ir darybiniai ypatumai. Miestelių pavadinimai *Veisiejai*, *Seinai*, *Lėpalingis* rodo vakarų baltų jotvingių, gyvenusių šiose teritorijose, išlaikytą dvibalsį *ei*, kurį dažniausiai atliepia rytų baltų lietuvių *ie*, plg. tapachias šaknis *Vieša* (upė Utenos r.), *líepa* ir pan.

Pagal skolinių atėjimo į kalbą laikotarpį galima nustatyti, kokie fonetiniai pokyčiai yra vykę ir kaip jie lėmė vienokį ar kitokį garsų adaptavimą, pavyzdžiui, ankstyvesni bevardės giminės slavų skoliniai, patekę į lietuvių kalbą, įgydavę trumpąją galūnę *-as*, tai yra slavų trumpoji galūnė *-o* buvusi panašesnė į lietuvių trumpąją galūnę *-as*, pavyzdžiui, *muilas*, *muilas* (iš slavų *mylo*, *myto*), o vėlyvesniuose, skolintuose po XIV amžiaus, jau įgyjantys moteriškosios giminės galūnę *-a*, pavyzdžiui, *prova*, *pekla* (iš slavų *pravo*, *peklo*). Vadinasi, maždaug tuo laikotarpiu turėjusios trumpėti ilgosios akūtinės galūnės, tai yra iš ilgosios akūtinės galūnės *á atsiradusi trumpoji galūnė *-a* pasidarė panašesnė į slavų bevardės giminės galūnę *-o* nei vyriškosios giminės galūnė *-as*.

Istorinės gramatikos metodai

Istorinės gramatikos metodai tiesiogiai susiję su aptartaisiais šaltiniais.

Vidinė rekonstrukcija

Dabartinės kalbos faktai analizuotini taikant vidinę rekonstrukciją:

Pavyzdžiai

- Veiksmažodžio *nešù* galūnė rekonstruojama **nešó* pagal sangrąžinę formą *nešúosi* < **nešósi*. Vadinasi, žodžio gale jau po sangrąžinių formų susidarymo akūtinis **ó* sutrumpėjo į *u*, dar plg. panašius atvejus *geróji* : *gerà*; *gerája* : *gerà*. Taigi darytina išvada, kad ilgasis akūtinis balsis žodžio gale sutrumpėjo.
- Skiriasi skiemens sandara *aštuonì* ir *aštuñtas*, *septynì* ir *septintás*, vadinasi, darytina išvada, kad ilgieji balsiai, kartu su pusbalsiu atsidūrę tautosilabiniame junginyje, trumpėja. Panašus procesas vykęs ir formuojantis kai kurioms galūnėms, pavyzdžiui, **rašēi* > *rašēĩ*, **rankāi* > *rañkai*.

SVARBU. Vidinė rekonstrukcija įmanoma dėl to, kad tie patys garsai ir reiškiniai toje pačioje pozicijoje kinta vienodai.

Lyginamasis metodas

Svarbiausieji lyginamojo metodo principai:

- *Reguliarumo principas*. Daroma prielaida, kad garsai tose pačiose pozicijose kinta vienodai, todėl lyginimas leidžiamas tol, kol kitimą galima nustatyti kaip reguliarų. Šį principą ypač sėkmingai taikė jaunagramatikiai, pagal jį sukurti pagrindiniai germanų kalbų garsų kitimo dėsniai (Grimo dėsnis, Vernerio dėsnis). Beje, šie dėsniai dažniausiai bent iš dalies paneigiami gausybės išimčių, nes kalbos pokyčiai gali ir nebūti visiškai nuoseklūs. Be to, yra sporadiškų garsų pakitimų, tokių kaip disimiliacija (padidinama fonetinė skirtis tarp panašių garsų tame pačiame žodyje, pavyzdžiui, **nevīni* pakito į *devynì*), me-

tatezė (garsai sukeičiami vietomis, pavyzdžiui, *mègzti* : *mēz-ga*), onomatopėja (garsų pamėgdžiojimas, ekspresyvūs žodžiai dažnai nepaklūsta įprastiems fonetiniams dėsniams), garsų suliejimas ar žodžių sudūrimas (*nèrà* < *ne yra, *kiekvienas* < *kiekas vienas).

- *Analogijos principas*. Dažniausiai taikytinas nustatant morfologinių formų kitimą pagal jau kalboje egzistuojančius modelius. Žinoma, jis gali būti taikomas ir garsų pokyčiams, pavyzdžiui, manoma, kad įvardžio *mes* skiemens pagrindą sudarantis iš prigimties trumpasis balsis *ẽ greičiausiai pailgėjęs dėl analogijos su įvardžiu *jūs*.

Patys mažiausi lyginimo elementai yra garsai, paprastai jie ir yra lyginimo pamatas. Gana nesudėtingai galima lyginti morfologinius dalykus: linksniavimo, asmenavimo paradigmas. Sintaksę lyginti daug sunkiau, kadangi ji apima dideles ir sudėtingas kalbos konstrukcijas, labiau susijusias su individualia ir bendruomenine kūryba.

Labai įdomu lyginti leksiką ir semantiką, bet žodynas nėra baigtinė sistema, taigi sunku apimti visą įvairovę (ypač gyvųjų kalbų). Be to, žodžių reikšmės net ir giminiškose kalbose gali labai skirtis, pavyzdžiui, italų *formaggio* 'sūris' atsirado iš lotyniško *forma* 'forma', nes sūrį, daromą formoje, vadino *cāseus formaticus*. Iš šio pavadinimo perimtas būtent forma, t. y. adjektyvą *formaticus*, o ne patį sūrį reiškiantis žodis.

SVARBU. Net jeigu žodžiai skamba panašiai ar net reikšmės jų panašios, reikia lyginti kiekvieną žodžio sudaromąjį garsą, kad moksliškai pagrįstume žodžių panašumą. Ir net padarę išvadą, kad atsižvelgiant į garsų dėsnius vienos kalbos žodžio garsai visiškai atitinka kitos kalbos tos pačios reikšmės žodžio garsus, pavyzdžiui, lotynų *deus* 'dievas, dievybė', sanskrito *devá-* 'dievas, žynys, valdovas' ir lietuvių *diėvas*, negalime visiškai įsitikinę teigti, kad būtent toks žodis buvęs IDE prokalbėje. Dėl to visus rekonstruotus žodžius žymime tikimybės ženklų – žvaigždute.

Nuo ko derėtų pradėti lyginimą? Kokias giminiškas kalbas pirmiausia reikėtų peržvelgti?

◇ Tarmės

Pirmiausia reikėtų prisiminti artimiausias kalbines sistemas – tarmes, kuriose gali būti išlikę senų dalykų arba įvykę pakitimų, paremiančių vidinės rekonstrukcijos rezultatus.

Pavyzdžiai

- Rytų aukštaičių vilniškių patarmės kai kuriose šnektose dar visai neseniai buvo galima rasti visus keturis vietininkus.
- Nosinių balsių siaurinimas leidžia labai tvirtai rekonstruoti nosinius balsius kai kurių kamienų vienskaitos įnagininko ir vietininko formose, pavyzdžiui, *su gerà* ar *miškè* : rytų ir pietų aukštaičių *gerù*, *miškì* rodo, kad bendras šaltinis, iš kurio galėjusios kilti ir bendrinės kalbos *a*, *e* ir aukštaičių *u*, *i*, galėtų būti tik nosiniai balsiai *q*, *ç*.

◇ Baltų kalbos

Surinkus tarmių duomenis, lyginamos artimiausios giminiškos kalbos, priklausančios tai pačiai kalbų šakai. Manoma, kad rytų baltų prokalbė galėjusi skilti apie VII a., taigi tuo metu atsiskyrusios lietuvių, latvių ir dabar jau mirusios žiemgalių, sėlių ir kuršių kalbos.

Latvių kalboje iki šiol galima matyti šių mirusių baltų kalbų liekanų – kai kurios šių kalbų ypatybės išsaugotos žiemgališkose, sėliškose ir kuršiškose šnektose. Nemažą poveikį latvių kalbos raštijai yra padariusi vokiečių kalba, nes senuosius latvių kalbos paminklus yra parašę vokiečiai ir taikę vokišką rašybos tradiciją.

SVARBU. Dalykai, į kuriuos reikia atkreipti dėmesį lyginant su latvių kalbos pavyzdžiais:

- Latvių kalba išlaikiusi ilguosius baltiškus *ā ir *ē, kuriuos lietuvių kalba susiaurinusi į o ir é: *brālis* : *brōlis*, *mēness* : *mēnuo*.
- Galūnėse nebelikę trumpųjų balsių, o ilgieji – sutrumpėję: *ziņgs* : *žīgas*, *nakts* : *naktis*; *māte* : *môtē*.
- Nosiniai dvigarsiai išvirtę į balsius: *pieci* : *penkī*, *rūoka* : *rankà*.
- Gomuriniai k ir g prieš priešakinės eilės balsius išvirtę į c, dz: *cits* : *kitas*, *dzērve* : *gėrvē*.
- Pakitę priebalsių junginiai su *ī: *šūt* : *siūti*, *briēža* : *brīedžio*.

Vakarų baltai – prūsai ir jotvingiai – nuo baltų prokalbės atsiskyrę apie V a. pr. Kr. Abi vakarų baltų kalbos yra mirusios ir tik prūsų kalba palikusi keletą raštijos paminklų – žodynėlių ir tris katekizmus, iš kurių įdomiausias ir svariausias vadinamasis *Enchiridionas*, išleistas 1561 m.

SVARBU. Dalykai, į kuriuos reikia atkreipti dėmesį lyginant su prūsų kalbos pavyzdžiais:

- Prūsų kalboje baltų dvibalsis *ei* išlaikytas nepakitęs: *deinan* : *diēnq*, *deywīs* : *Diēvas*.
- Išlaikyti nosiniai dvigarsiai ten, kur rytų baltai juos išvertę į balsius: *wissan* : *vīsq*, *akkins* : *akīs* (acc. pl.).

◇ Slavų kalbos

Kitas lyginimo žingsnis – slavų kalbos. Tai mums savo struktūra artimiausios IDE kalbos (A. Schleicheris net rekonstravęs bendrą baltų-slavų prokalbę).

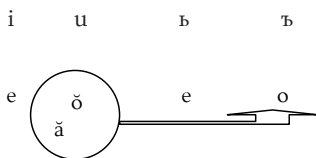
Įprastai lyginimui pasitelkiama senoji slavų kalba, kurios raštai parašyti kirilica (abėcėlės pagrindas sudarytas iš graikų abėcėlės didžiųjų raidžių, iš hebrajų kalbos paimta tai, ko trūko: *Ѣ, Ъ, III*). Esama ir kitos raštijos tradicijos – glagolicos. Manoma, kad šioji atsiradusi

stilizuojant kirilicą. Mokslo reikalams senoji slavų kalba transliteruojama lotyniškais rašmenimis.

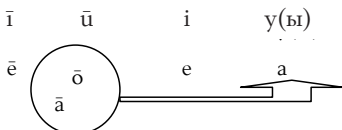
Prireikus galima pasinaudoti ir dabartinių rusų ar lenkų kalbų duomenimis. Kitos slavų kalbos kiek daugiau pakitusios, ypač tas pasakytina apie pietinius slavus.

SVARBU. Dalykai, į kuriuos reikia atkreipti dėmesį lyginant su slavų kalbų pavyzdžiais:

- IDE prokalbės trumpieji *ǣ ir *ǫ sutapo į slavų *o*:

- IDE prokalbės ilgieji *ā ir *ō sutapo į slavų *a*:

- Slavų kalbose nėra senųjų IDE prokalbės balsių ilgumų.
- IDE dvibalsiai suvienbalsėjo: *pila* ,pjūklas‘ : *peilis*, *cēna* : *kāina*.
- Svarbių pakitimų įvyko dėl atvirųjų skiemenų dėsnių – žodžio gale išnyko *s*, pvz., *stolb* : *stālas*, *nočb* : *naktis*, o žodžio viduryje susidarė skiemens neuždarantys priebalsių junginiai:
  - o nosiniai dvigarsiai virto į balsius: *pētī* : *penkī*;
  - o dvigarsiai virto trigarsiais (pleofonija): rusų *vorona* : lietuvių *vārna*, *gorod* ,miestas‘ : *gařdas*, arba vakarų slavų kalbose įvyko metatezė (garsai pasikeitė vietomis, sudarydami atvirąjį skiemenį): lenkų *wrona* : lietuvių *vārna*, *drzewo* ,medis‘ : *derwà* (plg. *drevē*).

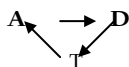
◇ Germanų kalbos

Germanų kalbos, palyginti su baltų ar slavų kalbomis, gana modernios ir gerokai labiau nutolosios nuo pirminio šaltinio – IDE prokalbės. Vis dėlto jaunagramatikiai šias kalbų šakas laikė itin artimomis ir netgi teigta, kad IDE prokalbės skilimo laikotarpiu buvusi bendra prokalbė, iš kurios pirmiausia atsiskyrusios germanų kalbos, o po to baltų ir slavų kalbos.

Taikant lyginamąjį metodą dažniau kliaunamasi mirusios, bet palikusios raštijos paminklų gotų kalbos duomenimis. Kalbos paminklai parašyti pritaikius graikų abėcėlę, papildytą runų rašmenimis. Šie rašmenys transliteruojami lotyniškėmis raidėmis.

SVARBU. Dalykai, į kuriuos reikia atkreipti dėmesį lyginant su germanų kalbų pavyzdžiais:

- Germanų prokalbės balsių sistema iš esmės nesiskiria nuo IDE prokalbės balsių sistemos.
- Germanų kalbų priebalsius gerokai pakeitė Grimo dėsnio veikimas. Jei įsivaizduotume, kad **D** yra skardieji *b, d, g*, **T** – *p, t, k*, o **A** – aspiruotieji *φ, θ, χ* ir pučiamieji *f, þ, ƿ*, sistema atrodytų taip:

IDE **bh* į germanų *b*.

IDE **b* į germanų *p*.

IDE **p* į germanų *f*.

◇ Sanskritas

IDE prokalbės rekonstrukcija neįsivaizduojama be sanskrito, išlaikiusio labai archajiškų prokalbės bruožų. Sanskrito leksika turi nemažai panašumų su baltų kalbomis, dėl to jau nuo XIX a. šios kalbos laikomos artimomis ir mažai nutolusiomis nuo IDE prokalbės.

Žymieji epai ir klasikinis sanskritas vartojo *deva-nāgarī* (dieviškieji raižiniai) rašmenų sistemą, kuri rėmėsi skiemeniniu principu. Pavyzdžiai taip pat perrašomi lotyniškais rašmenimis.

SVARBU. Dalykai, į kuriuos reikia atkreipti dėmesį lyginant su sanskrito pavyzdžiais:

- Balsių sistema gerokai pakeista: *ā, *ē, *ō sutapo į *a*, o *ē, *ā, *ō sutapo į *ā*.
- Sanskritas išlaiko aspiruotus priebalsius, pvz., *bhrátar* : *brólis*, *gharmá-* ‚karštis, kaitra‘ : *gāras*, turi ir dusliuosius aspiruotuosius, kurių IDE prokalbėje greičiausiai nebuvo: *phálan* ‚vaisius‘.

◇ Klasikinės Europos kalbos

Nuo lyginamojo metodo taikymo pradžios senoji graikų ir lotynų kalbos buvo pačios pamatinės, kol nebuvo „atrastos“ baltų kalbos, kaip artimesnės IDE prokalbei. Reikia pasakyti, kad kai kurie dalykai šiose kalbose išlaikyti geriau nei baltų. Pavyzdžiui, senoji graikų kalba, nors ir patyrusi stiprų ne IDE kalbų poveikį, įgijusi daug skolinių, išlaikė itin archajišką gramatiką.

SVARBU. Dalykai, į kuriuos reikia atkreipti dėmesį lyginant su graikų ir lotynų kalbų pavyzdžiais:

- Graikų ir lotynų kalbos išlaikiusios skirtumą tarp IDE trumpųjų *ā ir *ō, kuriuos baltai suplakę į *a*: graikų *ἄξων*, lotynų *axis* : *ašis*, *nox* : *naktis*; graikų *οἶς*, lotynų *ovis* : *avis*.
- Neišvertė IDE prokalbės palatinių **k̑*, **g̑* į pučiamuosius priebalsius – tai kentuminės kalbos: graikų *δέξα* : *dėšimt*, lotynų *centum* : *šimtas*.
- IDE prokalbės aspiruotieji priebalsiai išvirtę į pučiamuosius: lotynų *frāter* ‚brolis‘, plg. IDE **bʰrá-**ter*, graikų *φῑρῶ* ‚nešu‘, plg. IDE **bʰer-*.

Filologinis metodas

Jei kalba gerai dokumentuota, galima kalbos istoriją nustatyti vien iš paminklų, tačiau tas vaizdas neišsamus, siaura žodyno erdvė, be to, jei standartizuotas bendrinės kalbos variantas atsirado palyginti vėlai (pvz., lietuvių ar latvių kalbose), rašoma kuria nors tarpe ir tik tos kalbos atmainos ypatybės parodomos (pavyzdžiui, M. Mažvydo tekstų ypatybės irgi atspindi daugiausia žemaičių tarmės faktus). Daugiau medžiagos galima rasti morfologijos tyrimams.

Pavyzdžiai

- Senuosiuose raštuose vartojamas iliatyvas su galūnės balsiu *-na*: *laukana*, nors dabar lietuvių kalbos tarmėse įprastesnė forma be balsio, toks yra ir iš šio linksnio kilęsrieveiksmis *laukañ*. Tačiau jau vien tik pritaikius vidinės rekonstrukcijos metodą galėtume teigti, kad šio linksnio forma negalėjusi baigtis nosiniu dvigarsiu *-an*, kuris žodžio gale būtų turėjęs išvirsti į nosinį balsį.
- Senieji raštai rodo visą atematinių veiksmažodžių asmenavimo paradigmą: *esmì, esi, ėsti*. Atematiniai veiksmažodžiai bemaž išnykę, išskyrus pavienes trečiojo asmens formas, pavyzdžiui, *peršti, kósti*, o archajiškos jų asmenavimo paradigmos galėtume paieškoti nebent kai kuriose rytų aukštaičių vilniškių šnekto-se, liekanų esama ir žemaičių tarmėje.
- Tik senuosiuose raštuose dar aptinkama archajiškesnių sintaktinių konstrukcijų, pavyzdžiui, vienaskaitos datyvo (*dativus absolutus*), kuriose susiformavo dabartinis padalyvis, pavyzdžiui, *ji grįžo saulei tekanti* transformavosi į *ji grįžo saulei tekant*.

SVARBU. Pagrindiniai istorinės gramatikos šaltiniai siejami su tyrimo metodais:

1. Pati dabartinė kalba tiriama vidinės rekonstrukcijos metodu.
2. Tarmės ir giminiškos kalbos lyginamos taikant lyginamąjį metodą.

3. Kalbos paminklai analizuojami pasitelkiant filologinį metodą.

Geriausia derinti ir vidinę rekonstrukciją, ir lyginamąjį, ir filologinį metodus, tai yra aptikus kokią formą senuosiuose raštuose pravartu pasitikrinti, ar ji neprieštaraujanti kalbos sistemai, ar nėra panašios prigimties reiškinių dabartinėje kalboje, kokie kitimai įvykę giminiškose kalbose, – tik tada galima daryti baigtines išvadas. Beje, lietuvių kalbos istorijai labai aktualūs ir išlikę kitų baltų kalbų – prūsų ir latvių – raštijos paminklai.

Pavyzdžiai

Kaip reikėtų naudotis giminiškomis kalbomis? Kaip derinti metodus?

- Lietuvių kalba gali turėti bendrašakniuose žodžiuose arba ilgąjį, arba trumpąjį *a*: *kasù* : *kāsa*. Kuris garsas pirminis?

Tarmių, neilginančių kirčiuotų trumpųjų balsių, duomenys rodo, kad pailgėjimas esąs naujas: pietų žemaičių *kàs*, šiaurės žemaičių *kàsâm*.

Vadinasi, buvęs tik trumpasis *a*, dar palyginkite kitų baltų kalbų pavyzdžius:

- o lietuvių *gālas* : latvių *gals*, prūsų *gallan* ‚mirtis‘;
- o lietuvių *āvinas* : latvių *avs* ‚avis‘, prūsų *awins*;
- o lietuvių *rāgas* : latvių *rags*, prūsų *ragis*.

Vadinasi, lietuvių *a* atliepia kitų baltų kalbų trumpąjį *a* ir kildintinas iš baltų prokalbės trumpojo **ā*.

Atitikmenys kitose giminiškose kalbose:

- o lietuvių *rāgas* : senovės slavų *rogъ*;
- o lietuvių *naktis* : vokiečių *Nacht*;
- o lietuvių *ašis* : lotynų *axis* : graikų *ἄξων*;
- o lietuvių *aštuoni* : lotynų *octō*.

Vadinasi, baltų *a* kitose IDE kalbose atliepia *a* arba *o*, taigi lietuvių *a* gali būti kilęs iš IDE **ā* ir iš **ō*.

- Lietuvių kalba turi vidutinio pakilimo ilgąjį balsį *o*. Iš ko jis galėtų būti kilęs?

Rytų aukštaičių patarmėse, bent jau nekirčiuotoje pozicijoje, pasirodąs pusilgis arba trumpasis balsis *a*: *ba.bė.la.* ‚bobelė‘, *ža.là.la.* ‚žolelė‘.

Dar palyginkite kitas baltų kalbas:

- o lietuvių *brólis* : latvių *brālis*;
- o lietuvių *žōlę* : prūsų *sālin*.

Vadinasi, ilgasis *o* kildintinas iš baltų prokalbės ilgojo **ā*.

Šią kilmę patvirtina ir kalbos paminklai – senuosiuose raštuose esama išlikusių tokių atliepimų, plg. Martyno Mažvydo prakalbos tekste: *makslas, bralei*.

Esama ženklų ir pačioje dabartinėje kalboje, plg. tos pačios kilmės priešdėlius ir prielinksnius: *po* ir *pa-*, *pro* ir *pra-*.

Taigi derindami visus tris metodus galime tvirtai daryti išvadą, kad *o* kilęs iš baltiško ilgojo **ā* ir tas kitimas ne toks ir senas, vykęs jau po XVI a.

Klausimai ir užduotys

1. Kokie pagrindiniai istorinės gramatikos šaltiniai?
2. Kokie metodai taikomi tiriant skirtingus šaltinius?
3. Aptarkite IDE kalbų dialektologiją ir bangų teoriją. Kaip jos aiškina IDE kalbų išsiskyrimą? Remkitės 9 ir 12 šaltiniais.
4. Aptarkite, kokiomis kalbomis geriausia remtis rekonstruojant *nāmas*, *avis*, *šuō*, *šviēsti* prokalbės formas. Sudarykite bendrąsą šaknių žodžių eilę nuo artimiausių lyginimo požiūriu IDE kalbų (remkitės 7 ir 11 šaltiniais).

ISTORINĖ FONETIKA

Tiriamasis objektas

Istorinė fonetika tiria garsų ir prozodinių elementų kilmę, kitimus ir jų priežastis. Ji, kaip ir dabartinė fonetika, susideda iš fonologijos ir gryniosios fonetikos. Fonetika, tirianti fizinius garsų artikuliacinius ir akustinius požymius, turi daugiau sąsajų su gamtos mokslais, o fonologija tiria apibendrintas požymių sankaupas – fonemas, mažiausius kalbos vienetus, turinčius reikšmę.

Paprastai istorinius garsyno pokyčius tirianti disciplina vadinama istorine fonetika. Jei norima ypač pabrėžti fonologinį aspektą, gali būti vartojamas diachroninės fonologijos terminas.

Fonetiniai dėsniai ir jų pobūdis

Fonetiniai dėsniai apibrėžia reguliarius garsų kitimus. Pirmieji teorines prielaidas tokių dėsnių formulavimui padarė jaunagramatikiai XIX a. pabaigoje. Pagrindinis principas, kurį suformulavo jaunagramatikiai, – kiekvienas garsų kitimas vyksta ta pačia kryptimi ir apima visas be išimties pozicijas, atitinkančias garso kitimo sąlygas. Jei tam tikroje pozicijoje reguliarius garso kitimas pagal nustatytą garsų kitimo dėsnį nevyksta arba jo rezultatas kitoks, vadinasi, šį kitimą lemia kiti dėsniai arba analogija.

Garsų kitimo dėsnius galima klasifikuoti taip:

- reguliarius nemotyvuoti garsų kitimai, t. y. reguliarius pavienių fonemų kitimai, pavyzdžiui, IDE prokalbės aspiruotieji priebalsiai baltų prokalbėje sutapo su paprastaisiais skardžiaisiais:
*b^hrát-er : lietuvių *brólis*;

- reguliariūs motyvuoti garsų grupių kitimai, t. y. reguliariūs kitimai dėl kitų fonemų poveikio (asimiliacija, disimiliacija), pavyzdžiui, dėl asimiliacijos ir disimiliacijos bendratyse dantiniai *d* ir *t* pakito į *s*: *ved + ti > vèsti*, *met + ti > mèsti*;
- nereguliariūs (sporadiški) garsų (grupių) kitimai. Itin svarbus nereguliarių kitimų veiksnys yra analogija.

Reguliariūs garso kitimai susiję su kokio skiriamąjo požymio pakeitimu. Visus kitimus galima nusakyti kaip kokių nors skiriamųjų priebalsio požymių:

- praradimą, pavyzdžiui, IDE **b^h* prarado aspiruotumą, pvz., IDE **b^hrā-ter* : *brólis*;
- pridėjimą, pavyzdžiui, junginys **tj* virto *č* – sprogstamajam priebalsiui pridėta pučiamoji artikuliacija;
- pakeitimą, pavyzdžiui, iš ankstesnės formos **ež* atsirado *ąš* – pakeista balsio tarimo eilė iš priešakinės į užpakalinę.

Fonetiniai garso kitimai, tai yra tarimo pasikeitimas, lemia fonemų pokyčius – jų išnykimą, atsiradimą ar susiliejimą.

Fonologizacija vadinamas toks procesas, kai iš kelių vienos fonemos alofonų atsiranda atskiros fonemos, pavyzdžiui, IDE prokalbė neturėjo priebalsio *z*, tik fonemos *s* alofonas prieš skardžiuosius priebalsius (junginiuose *zd* ir pan.) buvo tariamas skardžiai – *z*, tačiau greičiausiai jau baltų prokalbėje *z* pradėta tarti ne tik prieš skardžiuosius priebalsius, bet ir kitose pozicijose. Taip atsirado atskira fonema *z*, tiesa, lietuvių kalboje ji gana reta.

Defonologizacija – atvirkščias reiškinys, kai kelios savarankiškos fonemos sutampa į vieną, pavyzdžiui, kai kuriose tarmėse visai nėra fonemos *e* – ji nevartojama žodžio pradžioje, o visose kitose pozicijose ji gali būti laikoma fonemos *a* variantu po minkštojo priebalsio.

Transfonologizacija būna tada, kai viena fonema tam tikrose pozicijose įgyja visai kitos fonemos ypatybių, pavyzdžiui, lotynų kalbos *s* tarp balsių yra išvirtusi į *r*, plg. lietuvių *ausis*, bet lotynų – *auris*.

Neutralizacija vyksta tada, kai tam tikroje pozicijoje iš dviejų fonemų gali būti vartojama tik viena, pavyzdžiui, lietuvių kalbos žodžių gale galimi tik duslieji ir kietieji priebalsiai.

Klausimai ir užduotys

1. Ką tiria istorinė fonetika? Koks jos santykis su diachronine fonologija?
2. Kokių garsų kitimų gali būti?
3. Kokie fonetiniai kitimai, Jūsų nuomone, būtų šiais atvejais:
  - o *n* pakeičimas į *m* prieš lūpinius priebalsius;
  - o tik skardžiųjų priebalsių tarimas prieš kitus skardžiuosius;
  - o *v* ir *j* virstimas balsiais žodžio gale.

PROZODINĖS SISTEMOS RAIDA

Kirtis ir priegaidės

Kirčio prigimtis ir savybės

Lietuvių kalbai būdingas laisvas, distinktyvinis kirtis. Jo savybės – intensyvumas, pagrindinis tonas ir trukmė. Kitose IDE kalbose šios ypatybės skirtingai realizuojamos: vienur labiau dominuoja intensyvumas, kitur svarbesnė kirčio ypatybė yra tono aukštis ar trukmė. Tradicinis požiūris, kad kirčiai esantys dinaminės (labiau akcentuojamas intensyvumas) arba muzikinės (labiau akcentuojamas tono kitimas) prigimties, vėliau buvęs kritikuotas (plg. Prahos lingvistinio būrelio mokslininkų R. Jakobsono ir N. Trubeckojaus išplėtotą morų teoriją, kurią lietuvių kalbai pirmasis pritaikė A. Baranauskas⁸).

IDE kalbos skiriasi ir kirčio vieta žodyje. Vienose kalbose kirtis gali būti:

- fiksuotas (pavyzdžiui, latvių, lenkų, čekų – latviai turi fiksuotą kirtį pirmajame skiemenyje, lenkai – priešpaskutiniame skiemenyje, o čekai – pirmajame);
- laisvas ar laisvas su tam tikrais apribojimais (pavyzdžiui, lietuvių, sanskrito, graikų, rusų ir kt.).

Beje, germanų kalbos dabar paprastai kirčiuoja šaknį (nors, pavyzdžiui, islandų kalba kirčiuoja pirmąjį skiemenį), tačiau Vernerio

⁸ Борановский А. *Заметки о литовском языке и словаре*, Санктпетербург: типография Императорской академии наук, 1898.

dėsnis parodo, kad ir germanų kirtis buvęs laisvas, pavyzdžiui, germanų prokalbėje IDE priebalsis **t* kitęs atsižvelgiant į tai, ar jis buvęs prieš kirčiuotą skiemenį, ar po jo: IDE **b^hrá-ter* po kirčiuoto skiemens išvirtęs į germanų prokalbės *Þ*, plg. gotų *brōþar*; o prieš kirčiuotą skiemenį **pátér* – į germanų prokalbės *d*: **fadēr*.

Lotynų kalbos kirtis fiksuotas pagal tam tikras taisykles. Jei prieš-paskutinis skienuo ilgasis, tai jis kirčiuotas (*paenultima*), jei trumpasis, – kirtis atitraukiamas į trečią nuo galo skiemenį (*antepaenultima*), pavyzdžiui, *nā-tū-ra*, gimimas, kilmė, gamta, bet *fā-bu-la* ,šneka, kalbėjimas; pokalbis'. Bet kai kurie faktai rodo, kad ir lotynų yra buvęs laisvas kirtis, pavyzdžiui, IDE rekonstruojama forma **ūiró-*, [jaunas] vyriškis, karys – sanskritas ją kirčiuoja galūnėje *vīrá-*, regis, taip bus kirčiavę ir lotynai, tariantys šaknyje trumpąjį balsį *vir*, kuris galėjęs sutrumpėti tik nekirčiuotame skiemenyje.

Klasikinis sanskritas kirčiuoja laisvai: *dhūmá-* ,dūmas, garas', *bhārá-* ,našta'. Iš esmės ta pati sistema ir senovės graikų kalboje, bet graikai kirčiuoja tik tris paskutinius skiemenis. Manoma, kad vedų himnuose ir graikų kalboje užfiksuotas seniausias kirčiavimo modelis.

SVARBU. IDE prokalbėje rekonstruotinas laisvas, nefiksuotas kirtis.

O koks kirtis buvęs baltų prokalbėje?

Prūsų kalba taip pat turėjusi laisvą kirtį. Manoma, kad III katekizme brūkšneliais žymimas kirčiuotas skienuo, taigi *āusins*, bet *antrā* rodytų, kad galėjęs būti kirčiuojamas bet kuris žodžio skienuo.

Latvių kalbos kirtis dabar fiksuotas, bet iš priegaidžių matyti, kad jis buvęs laisvas, pavyzdžiui, jei lietuvių kalbos bendrašaknis žodis turįs pastovų kamieno kirtį, pvz., *brōlis* (I kirčiuotė), tai latvių kalba turės tęstinę priegaidę: *brālis*, o jei lietuvių kalba turės kilnojamąjį kirtį, pvz., *ožys*, tai latvių kalba paprastai turės laužtinę priegaidę:

âzis, kuri rodytų, kad kirtis į pirmąjį skiemenį esąs atkeltas iš tolesnio skiemens (vadinamasis Endzelyno dėsnis⁹).

Lietuvių kalbos kirtis laisvas ir skiria tokias formas kaip *parāšo* : *pārašo*, *pamāto* : *pāmato*. Atskirai aptartini kirčio atitraukimo reiškieniai. Kirčio atitraukimas, kurį turi lietuvių kalbos tarmės, nėra kirčio fiksavimas (net jei žemaičiai atitraukia į pirmąjį skiemenį). Tai gali būti tik pradinis kirčio fiksavimo etapas, taip ir neišplėtotas į fiksuoto kirčio sistemą.

Visos tarmės turi laisvą kirtį, nes niekada jo neatitraukia iš žodžio vidurio. Kirčio atitraukimas nėra distinktyvinis, jis tik sumažina kirčiuotų morfemų skaičių žodžio gale. Be to, visos kirtį atitraukiančios tarmės, net šiaurės panevėžiškiai, gali turėti kirčius žodžio gale, pavyzdžiui, *panėš*, *pertraūks*. Žemaičių atitrauktinis kirtis irgi neturi fonologinio vaidmens: atitraukiama į prielinksni, ne tik į pirmąjį žodžio skiemenį, paliekamas šalutinis kirtis ir pan. Kirtis nėra susijęs su kokia konkrečia morfema – jei žodis emociškai ištariamas (emfatinėje pozicijoje), kirtis paliekamas žodžio gale.

SVARBU. Baltų prokalbėje kirtis taip pat buvo laisvas.

Priegaidžių prigimtis ir raida

Dabartinėje kalboje priegaidė yra kirčiuoto skiemens tarimo būdas, t. y. ji visiškai priklauso nuo kirčio ir jo vietos. A. Pakerio stebėjimais¹⁰, mūsų priegaidės yra mišrios prigimtios. Dvigarsiuose priegaidę lemia ne tik tonas, intensyvumas, bet ir dėmenų tembras.

Priegaidė nėra išskirtinis baltų reiškinys. Kažką panašaus turi visi Baltijos baseino gyventojai. Priegaides turi germanų kalbos: švedai, norvegai, danai, vokiečių Reino tarmės, islandų kalba (greičiausiai

⁹ Žr. Endzelynas J. *Baltų kalbų garsai ir formos*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 11–13 p.

¹⁰ Pakerys A. *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*, Vilnius: Mokslas, 1982.

šios priegaidės naujos, kaip nykstančių balsių kompensacija atsiradusios pačiose germanų kalbose po redukcijos). Estų kalbos ilgumai panašūs į mūsų priegaides. Kai kurie slavai (slovėnai, serbai, kroatai) taip pat turi priegaides, kitur likę jų pėdsakų.

Priegaidės turėję ir senovės graikai. Jos žymimos graikų kalbos rašte. Graikų akūtą dažnai atitinka lietuvių akūtas, o cirkumfleksą – lietuvių cirkumfleksas. Tiesa, priegaidės graikai skyrę tik žodžių gale. Negaliniame skiemenyje buvusi neutralizacija: prieš trumpą balsį tartas cirkumfleksas, prieš ilgą – akūtas. Jei kirčiuojamas trečias nuo galo skienuo, tai priegaidė visada akūtinė.

Tradicinė nuomonė – lietuvių kalbos priegaidės paveldėtos iš IDE prokalbės, tačiau „apverstos“, atžagariai tariamos. Labiau IDE priegaides atitiktų latvių kalbos priegaidės.

Vėliau pastebėta, kad akūtinė priegaidė atsirandanti ten, kur IDE buvo ilgasis garsas ar dvigarsis, o cirkumfleksas – ten, kur buvo trumpasis garsas arba dvigarsis. Laikantis tokios teorijos lietuvių kalbos priegaidės kaip tik ir atliepia IDE prokalbės ilgumus.

Lietuvių priegaidės ir senoji balsių, dvigarsių, sonantų kiekybė	
$*\bar{o}R > a\bar{R}$	$*\bar{o}R > \acute{a}R$
$*\bar{e}R > e\bar{R}$	$*\bar{e}R > \acute{e}R$
$*\bar{R} > i\bar{R}, u\bar{R}$	$*\bar{R} > \grave{i}R, \grave{u}R$

Su šia hipoteze susijęs priegaidžių aiškinimas pagal laringalų teoriją: dvigarsių ir laringalų junginius lietuvių kalboje atliepanti akūtinė priegaidė. Galimas daiktas, kad akūto kompensacinis tono paaukštelėjimas galėjęs būti siejamas su laringalo išnykimu.

Pavyzdžiai

<i>IDE prokalbė</i>	<i>Lietuvių kalba</i>
<i>*rih₁-tó</i>	<i>rýtas</i>
<i>*keih₂-ko</i>	<i>kéikti</i>
<i>*k!h₂-</i>	<i>kùlti</i>
<i>* saũsô-</i>	<i>saũsas</i>
<i>* pēd-ó</i>	<i>pēdą</i>
<i>*d^hrs-</i>	<i>drįsti</i>

SVARBU. Pačioje IDE prokalbėje, matyt, priegaidžių nebuvo, jos greičiausiai formavosi atskirose kalbose. Pirmiausia galėjusios skirtis žodžio galūnės priegaidės.

Tradicinė nuomonė, kad iki XIV a. visi ilgieji lietuvių kalbos skiemenys turėjo priegaides, taigi baltų prokalbėje priegaidės buvusios skiriamos ne tik kirčiuotame, bet ir nekirčiuotame skiemenyje, jos nuo kirčio visiškai nepriklausiusios. Beje, ir dabar aukštaičiai ilguosius nekirčiuotus skiemenis taria kaip cirkumfleksinius, o žemaičiai prieškirtinius kaip cirkumfleksinius, o pokirtinius kaip akūtinčius (plg.: atitrauktinio kirčio priegaidė paprastai vidurinė, o nukeltinio – laužtinė). Prieškirtinių ilgųjų skiemenų skirtumo lietuvių bendrinėje kalboje šiandien nebeturime, nes istoriškai buvusi akūtinė prieškirtinių skiemenų priegaidė nebetekusi aukšto tono virto tvirtagale, taip buvęs neutralizuotas prieškirtinių skiemenų prozodinis skirtumas.

Pavyzdžiai

- Matyt, dėl prieškirtinių skiemenų priegaidžių skirtumo atsiranda kai kurių kirčiavimo variantų, tokių kaip *vérgas* (3 kirčiuotė) ir *veřgas* (4 kirčiuotė). Greičiausiai dėl to, kad trečioji kirčiuotė yra galūninio tipo ir šis linksnis buvęs kirčiuojamas gale, kirtį perkėlus į priešpaskutinį nekirčiuotą skiemenį, jame jau buvusi apibendrinta nekirčiuoto skiemens cirkumfleksinė priegaidė.

- Tarmėse ar šnekamojoje kalboje skiriamos kai kurių nekirčiuotų skiemenų priegaidės, pvz., kretingiškiai skiria atitrauktinio kirčio priegaidės, tai yra atitrauktinis kirtis užfiksavo tą priegaidę, kuri buvusi nekirčiuotame skiemenyje: *pláuķā* ,plaukai‘ ir *lāukā* ,laukai‘, *dārbā* ,darbai‘ ir *vārgā* ,vargai‘.
- Latviai taip pat nekirčiuotuose skiemenyse skiria priegaidės – pokirtiniuose skiemenyse dvi priegaidės skiria visi latviai: *labās* (ines. pl.) ,gerosiose‘, *labās* (acc. pl.) ,gerąsias‘.

Dabar priegaidės skiriamos tik kirčiuotuose skiemenyse, o tonus turi ir kirčiuoti, ir nekirčiuoti skiemenys, taip, kaip buvę baltų prokalbėje. Vadinasi, prokalbės kirčiavimas buvęs iš esmės toninis. Tradicinė nuostata, kad akūtinė priegaidė buvusi aukšto tono, kylančio pobūdžio, o cirkumfleksinė – žemo tono, krintančio pobūdžio. Taigi baltų prokalbėje galėjusi būti tokia prozodinė priešprieša – aukšto tono : neaukšto tono¹¹.

SVARBU. Manoma, nuo XII a., pasirodžius dinaminiam kirčiui, priegaidės istoriškai pasikeitė. Tono (gaidos) nebeliko, jo aukštumas ir žemumas nebeteko prasmės: akūtinė priegaidė virto tvirtaprade, o cirkumfleksinė – tvirtagale. Pasikeitė ir jų pobūdis: aukšto tono, kylanti akūtinė tapo krintančio pobūdžio, o žemo tono krintanti cirkumfleksinė – kylančio. K. Būgos nuomone, tas kitimas gerai matyti slavų skoliniuose, kurie iki XII a. tarti su akūtine, o nuo XII a. pradėti skolinti su cirkumfleksine priegaide.

¹¹ Žr. Kazlauskas J. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Mintis, 1968, 30 p.

Tradicinės priegaidžių opozicijos

Baltų prokalbės kirčiavimas	Lietuvių kalbos kirčiavimas
▪ Aukšto tono skiemuo - o kylančio pobūdžio ▪ Žemo tono skiemuo - o krintančio pobūdžio	▪ Tvirtapradė priegaidė - o krintančio pobūdžio ▪ Tvirtagalė priegaidė - o kylančio pobūdžio

Priegaidžių tarimo pobūdžio pasikeitimą galėtų rodyti palyginimas su prūsų ir latvių kalbomis.

Pavyzdžiai

- Latvių kalba:
  - o Lietuvių tvirtagalę, tai yra kylančią, priegaidę atitinka latvių krintančio pobūdžio priegaidė (*krītošā*): *pīrksts, vārti, iesms, vārds, āusis, diēna, sāuss*. Jei žodžiai skolinti, gali taip tiesiogiai nesutapti, pvz.: *laūks, dziņtars*.
  - o Lietuvių tvirtapradę, tai yra krintančio pobūdžio, priegaidę atitinka latvių tęstinė arba laužtinė (*stieptā* ir *lauztā*):
nāss ‚šnervė‘   *galva* ‚galva‘
ziŗnis ‚žirnis‘   *darbs* ‚darbas‘
- Prūsų kalba:
  - o Pastebėtas dėsningumas – jei lietuvių kalbos bendrašaknyje žodyje tariama akūtinė priegaidė, tai III prūsų katekizme brūkšnelis (bent jau kai kurių tyrėjų siejamas su prozodinių požymių – kirčio ar priegaidės – nuoroda) žymimas ant antrojo dvigarsio dėmens: *kaūlins* ‚kaulus‘, *pertraūki* ‚pertraukė‘.
  - o Jei lietuvių kalbos bendrašaknyje žodyje tariama tvirtagalė priegaidė, tai III prūsų katekizme brūkšnelis visai nežymimas arba žymimas ant pirmojo dvigarsio dėmens: *āusins* acc. pl. ‚ausis‘, *mārtin* ‚marčią‘.

Tradiciškai manoma, kad prūsų priegaidės buvo panašios į latvių kalbos. O A. Bezenbergeris, laikomas baltų filologijos pradininku, manė, kad prūsai tarę kaip žemaičiai, taigi iš tikrųjų pirmojo dėmens ilgumas rodąs ne akūtinę priegaidę, o priegaidės koncentraciją ant pirmojo dvibalsio dėmens kaip žemaičių¹². Be to, prūsai turį ir kitų bendrų su žemaičiais savybių. Šią nuomonę remia ir A. Girdenis¹³.

SVARBU. Baltų prokalbės priegaidžių tarimo pobūdis sunkiai rekonstruotinas. Tradicinė nuostata, kad baltų prokalbės priegaidės buvusios tariamos kaip latvių (ko gero, ir prūsų) kalboje. Tuo atveju lietuviai būtų pakeitę baltų prokalbės priegaidžių tarimą.

Tačiau būtent lietuvių kalbos priegaidės geriausiai atitiktų IDE prokalbės dvigarsių ilgumus, taigi atrodytų, kad lietuvių tarimas yra archajiškesnis ir yra IDE prokalbės ilgumų tąsa. Vadinasi, kaip tik latviai priegaidės būtų tariantys atvirkščiai.

Lietuvių bendrinėje kalboje nežymėtas narys yra cirkumfleksas, vartojamas neutralizacijos pozicijoje – žodžio gale. Net ten, kur žodžio galo skiemuo susiformavęs palyginti neseniai, pavyzdžiui, dėl morfologinio trumpėjimo nukritus vienam skiemeniui: *laukuōs, akiūn, sūnuūn*. Žodžio gale po trumpėjimo susidarius samplaikiniams dvibalsiams ar trigarsiams, kurių pirmasis dėmuo ilgasis balsis arba *ie, uo*, šie skiemenys gauna naują antrinę tvirtagalę priegaidę su balso spūdžiu pirmajame dėmenyje, pavyzdžiui, *galvōj, žolēj, galvōn, pirmŷn, tuōj, sudiēv*. Be to, nekirčiuoti skiemenys panašesni į cirkumfleksą.

Akūtinės priegaidės vartojimas seniau buvo daug platesnis. Kai kurios formos patvirtina, kad dabartinėse trumposiose galūnėse buvusios vartotos akūtinės priegaidės, pavyzdžiui, įvardžiutinės formos: *gerōji, mažēji*, plg. *gerà, mažì*; sangražinių veiksmazodžių formos: *nešūosi, renkiəsi*, plg. *nešù, renkì*. Akūtinės galūnės „užkon-

¹² Bezenberger A., (Rec.) Reinhold Trautmann, *Die altpreussischen Sprachdenkmäler*. KZ 44, 285–331 p.

¹³ Girdenis A., *Kalbotyros darbai I*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, 318–321 p.

servuotos“ daugiskaitos vietininkuose, sudarytuose iš daugiskaitos galininko formų, prie kurių priaugę polinksniai, pavyzdžiui, *trobósna*, plg. *trobàs* (acc. pl.).

SVARBU. Akūtas turėjęs susiformuoti daug anksčiau nei cirkumfleksas – iš IDE prokalbės ilgumų. Cirkumfleksas daugeliu atvejų yra antrinė priegaidė. Viena iš pagrindinių jos atsiradimo priežasčių – balsių kontrakcija, vėliau priegaidė buvusi apibendrinta tam tikrose pozicijose (pvz., žodžio gale) arba pagal analogiją.

Išimtyms – prieveiksmiai, įvardžių vienaskaitos naudininko galūnės: *visái, šiái, pusiáu, geriáusias* (išliko žodžio viduje); ištiktukai: *tabalái, makalái*; optatyvo liekanos: *kai turi kertái, kai neturi kentái*. Kaip matyti, akūtinė priegaidė žodžio gale dažniausiai išlaikyta žodžiuose, izoliuotuose nuo sistemų, išskyrus naudininko linksnį.

Naudininko linksnio akūtinė priegaidė yra antrinė, nes pati forma anksčiau buvusi skiemeniu ilgesnė: **baltamu*. Ši priegaidė atsirado po morfologinio žodžio galo trumpėjimo žodžio gale susidarius dariniams iš balsio ir sonanto: **tamu > tám, *tam+jam > tájam*. Tas pats daugiskaitoje: **vaikamus > vaikáms, *gélémus > géléms, *geriemus > geriems*. Moteriškoji giminė apibendrinta pagal vyriškąją. Šnekamojoje kalboje šis modelis pritaikytas ir daugiaskiemenių būdvardžių galūnėms, pvz., *gražiái* ir *pan*.

Dar akūtinė priegaidė vartojama asmeninių įvardžių naudininko formoje: *mán, táu, sáu* iš **maní, *tavi, *savi*, kur nukrito galūnės *i* ir dėl to susidarė antriniai dvigarsiai žodžio gale.

Klausimai ir užduotys

1. Kurios kalbos – turinčios laisvą ar fiksuotą kirtį – išlaikiusios archajiškesnį kirčiavimą?
2. Kurie, be minėtų dėsnių, dar yra veikę lietuvių kalbos prozodiją? Remkitės 3 šaltiniu.
3. Kokia rekonstruotina baltų prokalbės priegaidžių sistema? Dar pasiremkite 4 šaltiniu.

4. Kaip atliepiamos baltų prokalbės priegaidės skirtingose baltų kalbose?
5. Kaip lietuvių kalbos priegaidės susijusios su IDE prokalbės ilgumais?
6. Kokią priegaidę pagal IDE prokalbės ilgumų teoriją lietuvių kalboje įgytų šios šaknys: **bērǝ –a*, **kreuǝ₂–iǝ*?

Leskieno dėsnis

Maždaug iki XIV a. lietuvių kalba turėjo gerokai daugiau akūtinių galūnių negu dabar. Akūtinės galūnės trumpėjo įsigalėjus dinaminiam kirčiui – tuo metu kirtis prarado ryšį su tonu: aukšto tono akūtinis skienu buvo įtemptasis, žemo tono cirkumfleksinis – neįtemptasis. Taigi nelikus aukšto tono neliko ir įtemptumo, o ilgieji balsiai sutrumpėjo: **tá gerá ranká* > *tà gerà rankà*, su **tá gerá ranká* > su *tà gerà rankà*, **geró vyró* > *gerù vyrù*.

Ilgąjį balsį ir akūtinę priegaidę išsaugojo įvardžiuotinės arba sangrąžinės formos: *tóji geróji*, *tája gerája*, *gerúoju*, *tíjeji geríjeji*, *gerúosius*, *renkúosi*. Šios formos Leskieno dėsnio veikimo metu jau buvo susidariusios ir akūtiniai skiemenys nebebuvo galiniai.

Pavyzdžiai

- Vardazodžių formos, turėjusios ilgąsias akūtinės galūnes:
  - o *ā* kamieno moteriškosios giminės vienaskaitos vardininkas: **gerá* > *gerà* (plg. *geróji*), **ranká* > *rankà*;
  - o visų kamienų vienaskaitos įnagininkas: **mažó* > *mažù* (plg. *mažúoju*), **mažá* > *mažà* (plg. *mažája*), **katé* > *katè*;
  - o vienaskaitos ir daugiskaitos įnagininkų galūnė *-mi*: **sūnumí* > *sūnumì*, **naktimís* > *naktimìs*;
  - o *ō* kamieno daugiskaitos vardininkas: **balté* > *baltì* (plg. *bal-tíjeji*);

- o daugiskaitos galininkas: *gerós > *gerùs* (plg. *gerúosius*), *gerás > *geràs* (plg. *gerásias*);
- o vienaskaitos ir daugiskaitos vietininkai: *raté > *ratè*, *kraštusè*, plg.: rytų aukštaičių *ratì* rodo, kad čia buvęs nosinis balsis, dar plg. M. Daukšos įvardžiuotinę formą *dangujėjis* ar Priekulėje užfiksuotą formą *šonėjis langas*.
- Asmenuojamųjų žodžių formos, turėjusios ilgąsias akūtinės galūnes:
  - o esamojo laiko vienaskaitos I ir II asmenys: *nešó > *nešù*, *sukó > *sukù* (plg. *nešúosi*, *sukúosi*), *nešé > *neši*, *suké > *sukì* (plg. *nešiesi*, *sukiesi*);
  - o daugiskaitos I ir II asmenys: *sukamé > *sùkame* (plg. *sùkamės*), *sukaté > *sùkate* (plg. *sùkatės*);
  - o būsimajo laiko formos: *gìs* (plg. *gýti*), *griùs* (plg. *griúti*).

Visos šios galūnės sutrumpėjo dėl Leskieno dėsnių veikimo.

SVARBU. Leskieno dėsnis, suformuluotas XIX a. vokiečių kalbininko A. Leskieno, sako, kad daugiaskiemeniuose žodžiuose ilgieji akūtiniai balsiai ir *ie*, *uo* galūnėse sutrumpėjo, pvz.: *vaikós > *vaikùs*, *sūnumí > *sūnumì*, o vienskiemeniuose žodžiuose pakeitė priegaidę¹⁴: *tós, *té > *tuòs*, *tiè*.

Po Leskieno dėsnių sumažėjo ir kirčiuotų, ir nekirčiuotų ilgųjų skiemenų žodžio gale. Ilgieji skiemenys išliko tik žodžių galūnėse, turėjusiose cirkumfleksinę priegaidę, arba vienskiemeniuose žodžiuose, bet, kaip jau minėta, tuo atveju akūtinė priegaidė pasikeitė į tvirtagalę, pvz., *tuò*, plg. tą pačią galūnę *gerúoju*.

Išimtis – moteriškosios giminės formos *tá sutrumpėjo į *tà*, plg. tą pačią galūnę *geróji*, o *tás (acc. pl.) į *tàs*. Matyt, šiais atvejais dėl analogijos buvęs apibendrintas trumpasis balsis pagal daugiaskiemenius žodžius. Tik vakarų aukštaičiai kauniškiai yra išlaikę šių formų akūtinę priegaidę: *táis* ‚tàs‘ (acc. pl.).

¹⁴ Dėl vienskiemenių žodžių dėsnis patikslintas vėliau kitų tyrėjų.

Pažymėtina, kad tos galūnės, kurios negalėjo trumpėti, pavyzdžiui, dėl to, kad jas sudarė dvigarsis, paklusdamos dėsnių logikai, kad žodžio gale nebelieka akūto, pakeitė priegaidę iš akūtinės į cir-kumfleksinę, pvz., **nešēi > nešēi*.

Leskieno dėsnių yra maždaug datuotas. K. Būga pastebėjo, kad senųjų slavų bevardės giminės skoliniai su galūne *-o* iki XIII a. gauną galūnę *-as*, pvz.: *muīlas, muītas*.

Nuo XIV a. tokie slavų skoliniai jau gauna galūnę *-a*: *provà, liēkarstva*.

Kaip tą paaiškinti? Kol buvusi ilgoji akūtinė galūnė, pvz., **vištā*, ji buvo nepanaši į slaviškų žodžių trumpąją galūnę *-o*, todėl patekė į lietuvių kalbą slavų skoliniai įgydavo panašiausią pagal kiekybę ir skambesį galūnę *-as*. Kai *ā* kamieno vardininko akūtinė galūnė sutrumpėjo iš *-ā* į trumpąją *a*, ji tapo panašesnė į slavų bevardės giminės galūnę *-o*, taigi pradėta skolinius adaptuoti su šia galūne. Leskieno dėsnių turėjęs veikti XIII–XIV a. sandūroje, nors esama nuomonių, kad dėsnių veikė dar anksčiau.

Leskieno dėsnių išimtys:

- Būsimojo laiko III asmens formos, pvz., *sakys, matys*.

Jeigu būtų veikęs Leskieno dėsnių, daugiaskieminių formų galiniame skiemenyje turėtų būti tariami trumpieji balsiai: *matīs, sakīs* (kaip taria rytų aukštaičiai), bet vakarų aukštaičių, iš kurių ši norma perimta į bendrinę kalbą, **matys* netrumpėja, bet pakeičia priegaidę į tvirtagalę – *matys*. Žemaičiai šiuose skiemenyse tartų akūtinę priegaidę pagal bendratį, pvz., *matīs*.

Tai gali ir nebūti tikroji išimtis, nes esama hipotezės, kad aptariamieji skiemenys nebuvę galiniai. Pagal tarmių duomenis galima spėti, kad ši forma galėjusi turėti kaitomąją galūnę, taigi gali būti, kad tuo metu, kai veikė Leskieno dėsnių, skiemuo visai nebuvęs galinis.

◇ Enklizės reiškiniai

Leskieno dėsniš neveikė tose kaitomosiose galūnėse, kurios buvo-
sios „uždarytos“ prie jų dar prieš Leskieno dėsniš veikimą prisijun-
gusio enklitiko.

Taip nutikę įvardžiuotinėse ir sangražinėse formose, kurios rodo
ankstesnę akūtinę galūnę priešpaskutiniame skiemenyje, pvz.: *mažà*,
bet *mažóji*, *mažù*, bet *mažúoju*, *keičiù*, bet *keičiúosi*. Beje, akūtinę galū-
nę galėjęs „uždaryti“ ir bet koks kitas prie ortotoninio žodžio prisi-
jungęs enklitikas, pavyzdžiui, dalelytė: *kadà*, bet *kadángi*.

Ortotoniniai žodžiai – savarankiški žodžiai, turintys kirtį, kliti-
kai (proklitikai ir enklitikai) – atoniniai žodžiai, neturintys kirčio,
prisijungę prie ortotoninio žodžio (proklitikai jungėsi prie žodžio
pradžios, o enklitikai – prie galo). Tai buvę trumpi, dažniausiai tar-
nybiniai žodžiai: įvardžiai, prielinksniai ir polinksniai, dalelytės. Ka-
dangi turėjo pastovią poziciją, klitikai lengvai suaugo su ortotoniniais
žodžiais ir tas įvyko dar prieš Leskieno dėsniš veikimą.

SVARBU. Pagal įvardžiuotines formas galima lengvai pasitikrin-
ti, ar anksčiau vienos ar kitos formos galūnės turėjusios ilgąją akūtinę
galūnę.

O kaip patikrinti daiktavardžių galūnes, juk šie nebūna įvardžiuo-
tiniai? Reikėtų įsidėmėti, kad daiktavardžiai kaitomi iš esmės taip
pat kaip ir atitinkamų kamienų būdvardžiai (išskyrus kelias įvardines
būdvardžių linksnių galūnes, kurios skiriasi). Taigi, jei įvardžiuotinė
forma rodo, kad linksnio galūnė buvusi akūtinė, tai to paties kamieno
tapataus linksnio daiktavardžio galūnės kilmė bus lygiai tokia pat: jei
mažù galūnė kilusi iš *ó, plg. *mažúoju*, tai ir *vaikù* galūnė bus kilusi
iš *ó.

Klausimai ir užduotys

1. Paaiškinkite Leskieno dėsniš ir pateikite savo pavyzdžių.
2. Kokie Leskieno dėsniš veikimo rezultatai? Kaip šis dėsniš pa-
keitė lietuvių kalbos galūnių raidą?

3. Kokios Leskieno dėsnių išimtys?
4. Ar šių formų galūnės yra veikęs Leskieno dėsnis: *naktis* (nom. sg.), *naktis* (acc. pl.), *žolė, gėlė, vaikaiš, ratù, kójomis, šakà* (nom. sg.), *šakà* (instr. sg.), *dėdame, einù*.
5. Paaiškinkite ir, jeigu galima, patikrinkite šių galūnių kilmę: *guviàs, renkù, žaidžiame, linksmà* (nom. sg.), *mokyklà, pilnu, laukù*.

Metatonija

Leskieno dėsnis netiesiogiai susijęs su kitu reiškiniu – metatonija, nes akūtinė žodžio galo priegaidė netrumpėjančiose galūnėse pakeičiama į cirkumfleksinę.

SVARBU. Plačiau prasme metatonija – kirčio vietos ir priegaidės kaita išvestiniuose žodžiuose, didinanti atstumą tarp pamatinės formos ir darinio. Manoma, kad metatonijos užuomazgų būta jau IDE prokalbėje – pradžia turėjusi būti balsių kaita.

Istoriškai metatonija susiformavo dėl kirčio vietos (balso spūdžio vietos) kaitos, nes daugiaskiemeniuose galūniniuose vediniuose, keičiantis galūnei, keitėsi ir kirčio arba balso spūdžio vieta – pasislinkdavo arčiau galūnės, pvz.: *výriškas : vyriškis; móteriška : moteriškė, vākaras : vakaris; vāsara : vasaris; gyslótas : gyslôtis, kùbilas : kubilius; sāmanos : samānius; rāgana : ragānius*.

Nemažai metatonijos atvejų esama asmenvardžiuose: *Síroydas : Sirovdis; Buívydas : Buivýdžiai*.

Priegaidžių ar kirčio vietos kaitą gali lemti įvairūs veiksniai:

- Metatonija gali susiformuoti, jei buvęs kirčiuotas skiemuo netenka kirčio ir jo priegaidė, kaip ir visų prieširtinių, iš buvusio akūto tampa cirkumfleksine. Tai prielaida formotis metatonijai: *výriškas : *vŷriškis*. Dar plg.: *káilis – *kailijus > kailius; báltas – *baltijus > baltys > baltis*.

- Leskieno dėsnis sukėlė žodžio galo akūtinių skiemenų metatoniją:
  - o būsimąjo laiko III asmens formose: *kálti*, bet *kaĩs*, *mélžti*, bet *meĩš*;
  - o prieveiksmiuose: *lengviaũ*, *mažiaũ*, bet plg. *lengviausias*, *mažiausias*;
  - o buvusiose akūtinėse veiksmažodžių galūnėse, pvz.: **dariaũ* > *darĩaũ*, **sakėi* > *sakėĩ*.

Metatonija gali būti cirkumfleksinė (kai akūtas pakinta į cirkumfleksą) ir akūtinė (kai cirkumfleksas pakinta į akūtą).

Pavyzdžiai

- Cirkumfleksinė metatonija:
  - o galūnių *-ius*, *-ė* vediniuose:

Púodas – *puôdžius*, *puôdė*;

Kùrpė – *kuĩpius*, *kuĩpė*;

Káilis – *kailius*, *kailė*;

Táukas – *taũkius*, *taũkė*;

Píenas – *piẽnius*, *piẽnė*;

Jáunas – *jaũnius*, *jaũnė*;

- o galūnės *-is* vediniuose:

kárštas – *kaĩštis*;

šáltas – *šaĩtis*;

áukštas – *aũkštis*;

márgas – *maĩgis*;

júodas – *juôdis*;

- o vediniuose iš veiksmažodžių:

álkti – *aĩkis*;

bárti – *baĩnis*;

šókti – *šaĩkis*;

- o priesagėtuose galūnių vediniuose:

šakótas – *šakôtis*;

kelmúotas – *keltuôtis*;

raudónas – raudónis;

- o sudurtinių žodžių antrajame dėmenyje:

dárbas – bendradarbis;

ámžius – ilgaamžis;

gálvą – gudragalvį;

réikšmę – daugiareikšmis;

žénklas – dviženklis;

kùrsas – trečiakursis;

kója – ilgakojis;

márgas – baltmažgis.

- Akūtinė metatonija retesnė:

- o galūnės *-a* vediniuose, turinčiuose menkinamąją reikšmę:

drim̃ba : drimba, dil̃bti : dilba, geĩbti : géiba, švil̃pti : švilpa (tai gana gausi grupė);

- o iš būdvardžių padarytuose daiktavardžiuose: *kvaĩšas : kvái-ša, smaĩlas : smáila;*

- o iš veiksmažodžių padarytuose daiktavardžiuose su priešdėliu *pa-*: *pataũškia : patáuška, padraĩko : padráika, padaũžo : padáuža, patraĩko : patránka;*

- o kai kuriuose galūnės *-ė* vediniuose: *teĩsti : téisė, laĩšvas : láisvė.*

Akūtinė metatonija gali būti senuose sudurtiniuose asmenvardžiuose, kuriuose yra antrasis dėmuo *gailas* „smarkus, stiprus“: *Skir-gáila, Jogáila, Karigáila, Bigáila, Butgáila, Džiugáila, Gedgáila, Kęstgáila, Mingáila.*

Akūtinė priegaidė bus priešdėlio *pa-* vediniuose, jei galūnė *-ė, -is*. Matyt, tai sisteminis reiškinys, nes daugelis tokių vedinių sudaryta ne iš tvirtagalių, o iš tvirtapradžių pamatinių žodžių: *lángas : palángė, pléntas : papléntė, súolas : pasúolė, žándas : pažándė*. Taigi pagal analogiją: *krañtas : pakrántė, dañgų : padángė, kaĩpas : pakámpė, taĩsq : patámsis.*

Akūtinė metatonija labai būdinga veiksmažodžių darybai:

- priesaga *-au-*: *klýkti* : *klýkauti*, *šaũkti* : *šúkauti*, *žviēgti* : *žvóygauti*, *spiēgti* : *spýgauti*;
- priesaga *-ė-*: *siaũsti* : *siáutėti*, *daũžti* : *dáužėti*, *al̃pti* : *álpėti*; išplėstiniai šios priesagos variantai *-dė-*: *miřti* : *mėrdėti*, *skęsti* : *skén-dėti*; *-telė-*: *pýkti* : *pýktelėti*, *sprōgti* : *sprógtelėti* ir kt. (šiuo atveju akūtinė priegaidė turi ir semantinę funkciją – reiškia staigų veiksmą ar vyksmą; tai ypač būdinga ištiktukams ir ištiktukiniams veiksmažodžiams *drykstelėti*, *týkštelėti* ir panašiams);
- priesaga *-io-*, reiškianti dažnesnį, pasikartojantį veiksmą ar vyksmą: *sliñkti* : *slánkioti*, *plaũkti* : *pláukioti*, *riñkti* : *ránkoti*, *vil̃kti* : *válkioti*, *šliaũžti* : *šliaúžioti*;
- priesaga *-in-*: *biřbti* : *bīrbinti*, *čiřkšti* : *čīrškinti*, *vil̃kti* : *vīlkonti*, *kaľba* : *káľbinti*, *sveikas* : *svėikinti*, *liñksmas* : *linksminti*, *vařgas* : *várginti*, *daĩlų* : *dáilinti*.

Daugiau apie metatoniją skaitykite 8 šaltinyje.

Kirčio vietos pasikeitimas taip pat yra tam tikras metatonijos atvejis, pvz., *kùbilas* : *kubilius*. Kaip ir cirkumfleksinės metatonijos atveju balso spūdis slenka į gretimą dėmenį, taip padidinamas atstumas tarp pamatinio žodžio ir darinio.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra metatonija? Kokios jos rūšys? Pateikite kirčio vietos ir priegaidės kaitos pavyzdžių (žr. 8 šaltinį).
2. Nustatykite, ar šiuose žodžiuose yra metatonija, pasakykite jos rūšį: *tvōrq*, *rėkauti*, *páikša*, *bėgis*, *bekepūris*.
3. Paaiškinkite Leskieno dėsnio ir metatonijos sąsają.

Kirčiavimo sistemos susiformavimas

Kaip susiformavo mūsų kirčiuotės? Kokie buvo IDE ir baltų prokalbės kirčiavimo modeliai?

Tradicinė nuostata, suformuluota dar F. de Saussure, kad IDE prokalbėje buvę baritonai (kamieninio kirčiavimo žodžiai) ir oksitonai (galūninio kirčiavimo žodžiai). Jie linkę grupuotis pagal priegaides: akūtiniai kamienai – baritonai, trumpieji – oksitonai. Šią mintį paremia ir klasikinių IDE kalbų kirčiavimo duomenys: sanskrito, senosios graikų.

K. Būgos nuomone, baritoninis ir oksitoninis lietuvių kalbos kirčiavimas esąs išriedėjęs iš IDE prokalbės ir buvęs ne tik baltų prokalbėje, bet ir pačioje lietuvių kalboje¹⁵.

Baritoninio kirčiavimo patvirtinimas – tai visa pirmoji kirčiuotė, turinti pastovų kirtį žodžio kamienne.

Pavyzdžiai

Vienaskaita	Daugiskaita
Vard. <i>sáulė</i>	<i>sáulės</i>
Kilm. <i>sáulės</i>	<i>sáulių</i>
Naud. <i>sáulei</i>	<i>sáulėms</i>
Gal. <i>sáulę</i>	<i>sáules</i>
Įnag. <i>sáule</i>	<i>sáulėmis</i>
Viet. <i>sáulėje</i>	<i>sáulėse</i>

Sudėtingiau rasti oksitoninio kirčiavimo atitiktis su dabartiniais kirčiavimo modeliais, nes visiškų oksitonų nėra išlikę, pavyzdžiui, net ir ketvirtosios kirčiuotės, turinčios daugiausia formų, kirčiuotų galūnėje, kamieno kirtį gali turėti vienaskaitos vardininkas, galininkas ir kt. Tačiau galima rasti įrodymų, kad ir šios formos anksčiau buvusios kirčiuojamos galūnėje.

¹⁵ Dar žr. Būga K., *Rinktiniai raštai* III, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.

Pavyzdžiai

Vienaskaita	Daugiskaita
Vard. <i>gālas</i>	<i>galai</i>
Kilm. <i>gālo</i>	<i>galį</i>
Naud. <i>gālui</i>	<i>galams</i>
Gal. <i>gālq</i>	<i>galūs</i>
Įnag. <i>galū</i>	<i>galaīs</i>
Viet. <i>galè</i>	<i>galuosè</i>

- Vienaskaitos vardininko buvusį galūninį kirtį puikiai rodo įvardžiuotinės to paties kamieno formos: *piktas*, bet *piktàsis* (<**piktàs+is*).
- Galūninį kilmininko formos kirčiavimą puikiai rodo iš aliatyvo, kurio pagrindas – kilmininko linksnis, kilę prieveiksmiai: *vėlnio*, bet *velnióp* (<**velnió+pi*).
- Naudininkas taip pat buvęs kirčiuojamas galūnėje, plg. žemaičių naudininką: *bà_galvā* ‚be galvai‘ arba rytiečių *pa_rubli* ‚po rubliui‘.
- Iliatyvas, padarytas iš galininko formos, patvirtina, kad ir galininkas turėjęs galūnės kirtį: *laūkq*, bet *laukañ* (<**laukañ+na*).

Vadinasi, iš tikrųjų visi dabartinės ketvirtosios kirčiuotės žodžių linksniai buvę kirčiuoti galūnėje. Buvusios oksitoninės formos sudarytų dabartines trečiąją ir ketvirtąją kirčiuotes.

SVARBU. Rekonstruojamos šios tradicinės IDE prokalbės kirčiavimo paradigmos: baritonai – pastovaus kamieninio kirčiavimo žodžiai, oksitonai – pastovaus galūninio kirčiavimo žodžiai.

Dėl baritoninio kirčiavimo paradigmos buvimo paprastai sutaria, tačiau dėl to, ar buvusi oksitoninio kirčiavimo paradigma, nėra visai aišku. Vietoj pastovaus galūninio kirčiavimo paradigmos kai kurie tyrėjai, pavyzdžiui, J. Kuryłowiczius, J. Kazlauskas, linkę rekonstruoti kilnojamojo kirčiavimo paradigmą¹⁶.

¹⁶ Žr. Kazlauskas J., *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Mintis, 1968, 37–49 p.

IDE prokalbėje buvusi sistema su kilnojamojo kirčio paradigma, išlikusi senojoje graikų kalboje, pavyzdžiui, nominatyve *θυγάτηρ* ‚duktė‘ kirtis antrajame nuo galo skiemenyje, genetyve *θυγατρὸς* ‚dukters‘ ir datyve *θυγατρὶ* ‚dukteriai‘ kirčiuojamas paskutinis skiemuo, o akuzatyve kirtis vėl šoka į priešpaskutinį skiemenį – *θυγατέρα* ‚dukterį‘.

SVARBU. Pastovaus kamieninio kirčiavimo žodžiai sutaptų su tradiciniais baritonais. Kilnojamojo kirčiavimo žodžiai dažniausiai kirtį turėję galūnėse, bet kai kurios formos turėjusios kirtį šaknyje.

Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis

Lietuvių vardažodžiai skyla į keturis kirčiavimo tipus – kirčiuotės. Kaip tos kirčiuotės susiformavo?

Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio veikimas yra svarbiausias diachroninis kirčiavimo procesas, dėl kurio susidarė ne tik lietuvių kalbos kirčiuotės – šis dėsnis lemia priesaginių vedinių kirčio vietą ir pan. Dėsnis yra veikęs visas lietuvių kalbos tarmes, tai yra apėmęs visą lietuvių kalbos plotą.

Jo veikimo metu turėjo:

- būti skiriamos nekirčiuotų skiemenų priegaidės;
- būti nesutrumpėjusios akūtinės galūnės.

SVARBU. Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis nusako procesą, kai kirtis iš trumpojo ir cirkumfleksinio skiemens perkeliamas į tolesnį gretimą akūtinį skiemenį:

$$\text{˘} (\approx) \rightarrow \text{˘}$$

Pavyzdžiai

- Dėsnis veikia sudarant priesaginius vedinius, pavyzdžiui, moterų pavardes:
  - o Jei greta atsiduria du akūtiniai skiemenys:
— *Jurkūn(as)+ienė > Jurkūnienė >?*
- kirtis neperkeliamas: *Jurkūnienė*.
  - o Jei greta atsiduria cirkumfleksinis (trumpasis) ir akūtinis skiemenys:
    - *Žemait(is)+ ienė > Žemaitienė >?*
- kirtis peršoka į tolesnį akūtinį skiemenį: *Žemaitienė*.
  - o Per tarpinį skiemenį dėsnis neveikia:
    - *Gūdin(as)+ ienė > Gūdinienė >?*
- kirtis neperkeliamas: *Gūdinienė*.
- Dėsnis veikia ir kituose priesagų vediniuose:
  - o *spjāud(o)+yti > spjāudyti*;
  - o *aišk(us)+inti > aiškinti*;
  - o *laik(o)+yti > laikyti*;
  - o *gėl(ę)+ étas > gėlétas*;
  - o *gumb(as)+úotas > gumbúotas*.

Pirmosios ir antrosios kirčiuočių susidarymas

Pirmoji ir antroji kirčiuotės susiformavo iš pastovaus kamieninio kirčiavimo paradigmos (baritonų) dėl Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio veikimo. Iš trumposios ir cirkumfleksinės šaknies akūtinės galūnės atitraukė kirtį ir taip susiformavo antroji kirčiuotė, kai kurias linksnių formas kirčiuojanti galūnėje.

Jei kirčiuotas skienuo buvo akūtinis, kirčio vieta nepakito, taigi iki šiol pirmoji kirčiuotė yra išlaikiusi pastovų kamieno kirtį.

Pavyzdžiai

Vienaskaita	
I kirčiuotė	II kirčiuotė
Nom. *brálīs > brólis	*piřštas > piřštas
Gen. *bráľiā > brólio	*piřštā (?) > piřšto
Dat. *bráľiō(i) (?) > bróliui	*piřštō(i) (?) > piřštui
Acc. *bráľĩ > brólĩ	*piřštā > piřštā
Instr. * bráľiō > bróliu	* piřštó > piřštù
Ines. * bráľiĩę > brólyje	* piřštę > piřštė
Daugiskaita	
Nom. *bráľiāĩ > bróliai	*piřštaĩ > piřštai
Gen. *bráľiũ > brólių	*piřštũ > piřštų
Dat. *bráľiamōs > bróliams	*piřštamōs > piřštams
Acc. * bráľiōs > brólius	* piřštós > piřštus
Instr. *bráľiāis > bróliais	*piřštais > piřštais
Ines. *bráľiōsę > bróliuose	*piřštōsę > piřštuose

Aptartuose pavyzdžiuose akūtinės galūnės, lėmusios kirčio perkėlimą iš cirkumfleksinės šaknies, yra šios:

- o vienaskaitos įnagininkas (instrumentalis);
- o vienaskaitos vietininkas (inesyvas);
- o daugiskaitos galininkas (akuzatyvas).

Šių formų pagrindinis kirtis paryškintas, kad būtų galima matyti jo vietos kaitą.

SVARBU. Pirmoji kirčiuotė gali būti tiesioginė baritoninio (pastovaus kamieninio) kirčiavimo tąsa, o antroji kirčiuotė atsiskyrusi nuo pirmosios, kai dėl Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio kai kurių linksnių formose kirtis perkeltas iš cirkumfleksinio arba trumpojo skiemens į akūtinę galūnę.

Trečiosios ir ketvirtosios kirčiuočių susidarymas

Trečiosios ir ketvirtosios kirčiuočių susidarymo hipotezės gali būti bent dvi. Pirmoji remiasi tradicine oksitonų teorija. Dabartinių trečiosios ir ketvirtosios kirčiuočių žodžiai buvę kirčiuojami kaip oksitonai, tai yra visą laiką kirtis buvęs galūnėje, taigi taip kaip ketvirtosios kirčiuotės: *žalià, rasà, ramiù, laukù*, būtų kirčiuojami ir trečiosios kirčiuotės žodžiai: *baltù, kalnù, baltà, galvà* ir pan. Kad prieš Leskieno dėsniį tikrai buvęs galūninis trečiosios kirčiuotės žodžių kirčiavimas, puikiai rodo įvardžiuotinės formos: **baltó kalnó*, plg. *baltúoju kálnu*.

Manoma, kad kirčio perkėlimą į kamieno akūtinis skiemenis lėmęs būtent Leskieno dėsnis. Po Leskieno dėsniu veikimo, kurį K. Būga datavo apie XIV a., šios formos *su baltà, žalià* ir *su baltù, žaliù* nesiskyrusios. Tačiau kamienne likę skirtingų priegaidžių skiemenys: *báltas* – akūtas, o *žálias* – trumpasis (arba kitų žodžių cirkumfleksinis). Po akūtinų galūnių trumpėjimo dabartinės trečiosios kirčiuotės paradigmoje kirtį iš galūnės atitraukęs aukšto tono akūtinis šaknies skiemuo.

Daugiaskiemeniams žodžiams iš sutrumpėjusios galūnės kirtis atkeltas į žodžio pradžią ar per tarpinius skiemenis nepaisant priegaidės: *káminus, kátinus, pāgeležinkelę, barzdāskučius*.

SVARBU. Pagal šią hipotezę senesnė ketvirtosios kirčiuotės kirčio vieta, atitinkanti senųjų oksitonų kirčiavimą, o trečiosios kirčiuotės žodžiuose kirtis į akūtinę šaknį atkeltas gerokai vėliau, jau po Leskieno dėsniu.

Trečioji kirčiuotė būtų naujesnė ne tik už ketvirtąją, bet ir už antrąją kirčiuotę, kurią suformavo Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis po XIII a. Manoma, kad trečioji kirčiuotė turėjusi susidaryti apie XIV–XV a.

Pavyzdžiai

Vienaskaita	
III kirčiuotė	IV kirčiuotė
Nom. *kalnàs > kálnas	*laukàs > laūkas
Gen. *kalnā (?) > kálno	*laukā (?) > laūko
Dat. *kalnō(i) (?) > kálnui	*laukō(i) (?) > laūkui
Acc. *kalnā (?) > kálną	*laukā (?) > laūką
Instr. *kalnó > kálnu	*laukó > laukù
Ines. *kalnė > kálnu	*lauké > laukè
Daugiskaita	
Nom. *kalnai > kalnai	*laukai > laukai
Gen. *kalnų > kalnų	*laukų > laukų
Dat. *kalnāmōs > kálnams	*laukāmōs > laukams
Acc. *kalnós > kálnus	*laukós > laukùs
Instr. *kalnaiš > kalnaiš	*laukaiš > laukaiš
Ines. *kalnōsė > kalnuosė	*laukōsė > laukuosė

Aptartuose pavyzdžiuose kirtis atitraukiamas iš galūnės į akutinį kamieno skiemenį šiose formose:

- o vienaskaitos įnagininke (instrumentalyje): *kálnó > kálnui > kálnu;
- o vienaskaitos vietininke (inesyve): *kálnė > kálnè > kálnė;
- o daugiskaitos galininke (akuzatyve): *kálnós > kálnūs > kálnus.

Šių formų pagrindinis kirtis paryškintas, kad būtų galima matyti jo vietos kaitą.

Kitose formose, kirčiuojamose ne galūnėje, kirtis perkeltas ir apibendrintas dėl kitų priežasčių.

Antroji hipotezė susijusi su teorija, kad buvusi kilnojamojo kirčio paradigma. Ji daug geriau paaiškina trečiosios ir ketvirtosios kirčiuočių skirtumus. Pirmesnioji būtų trečioji kilnojamojo kirčiavimo kirčiuotė, o ketvirtoji kirčiuotė nuo jos atsiskyrusi po Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio veikimo, tai yra vienaskaitos įnagininkas, vietininkas ir daugiskaitos galininkas turėję kirtį kamienne. Iš trumpojo ir

cirkumfleksinio skiemens dėl Sosiūro ir Fortunatovo dėsnių kirtis buvęs perkeltas į akūtinę galūnę.

Pavyzdžiai

Vienaskaita	
III kirčiuotė	IV kirčiuotė
Nom. *kalnàs > kálnas	*laukàs > laūkas
Gen. *kalnā (?) > káлно	*laukā (?) > laūko
Dat. *kalnō(i) (?) > kálnui	*laukō(i) (?) > laūkui
Acc. *kalnā (?) > kálną	*laukā (?) > laūką
Instr. *kálnó > kálnu	*laūkó > laukù
Ines. *kálnė > kálnu	*laūkė > laukė
Daugiskaita	
Nom. *kalnai > kalnai	*laukai > laukai
Gen. *kalnų > kalnų	*laukų > laukų
Dat. *kalnāmōs > kalnám̃s	*laukāmōs > laukám̃s
Acc. *kálnós > kálnus	*laūkós > laukùs
Instr. *kalnaiš > kalnaiš	*laukaiš > laukaiš
Ines. *kalnōšė > kalnuosė	*laukōšė > laukuosė

Šių formų pagrindinis kirtis paryškintas, kad būtų galima matyti jo vietos kaitą.

SVARBU. Dėl trečiosios ir ketvirtosios kirčiuotės susidarymo yra dvi hipotezės:

- o Šios kirčiuotės susidarė iš oksitoninio galūninio kirčiavimo paradigmos, atitraukus kirtį iš akūtinės galūnės į akūtinį (aukšto tono) kamieno skiemenį.
- o Šios kirčiuotės susidarė iš kilnojamojo kirčiavimo paradigmos, dėl Sosiūro ir Fortunatovo dėsnių perkėlus kirtį iš trumpojo ir cirkumfleksinio skiemens į akūtinę galūnę.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra oksitonai ir baritonai? Kuo jų kirčiavimas skiriasi nuo pastoviojo ir kilnojamojo kirčiavimo paradigmų?

2. Kurie iš šių žodžių būtų panašūs į baritonus, o kurie į oksitonus: *lāpas, tvorà, láimė, kója*?
3. Kodėl atsiskyrė pirmoji ir antroji kirčiuotės? Kurios formos skiria šias kirčiuotes?
4. Kaip atsiskyrė trečioji ir ketvirtoji kirčiuotės? Kurios formos skiria šias kirčiuotes? Paaiškinkite tokių formų kirčiavimo raidą pagal abi aptartas hipotezes.
5. Rekonstruokite žodžių *rankà* ir *rātas* paradigmų kirčiavimą ir nustatykite, kurių linksnių formose veikia Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis.

VOKALIZMAS

IDE prokalbės balsių sistema

IDE prokalbės balsių sistema tradiciškai rekonstruojama tokia:

ĩ		ũ
ẽ	ə	õ
	ā	

Aukštutinio pakilimo *ĩ ir *ũ iš tikrųjų IDE prokalbėje nebuvo tikrieji balsiai. Jie laikytini sonantais, tokiais kaip ir skiemeniniai sonantai *l, *m, *n, *r. Balsių funkcijas jie galėjo atlikti tik tada, jei šalia nebuvo kitų balsių.

Šva *indogermanicum* ə vadinamas toks balsis, kuris baltų, lotynų, graikų kalbose dažniausiai atliepiamas *a*, o sanskritas turįs *i*. Taigi baltų kalbose šis garsas sutapo su *a*, o vidiniame skiemenyje galėjo ir visai išnykti, plg. lietuvių *stataũ*, lotynų *status* ,stovėjimas, padėtis, laikysena‘, graikų *στατός* ,stovintis, pastatytas‘, sanskrito *sthítá-* ,stovįs‘, arba prūsų *duckti*, lietuvių *duktė*, tačiau plg. graikų *θυγάτηρ*, sanskrito *duhitā-*.

Laringalų teorija

Kiek kitokią IDE prokalbės balsių kilmės ir jų raidos teoriją siūlo XX amžiuje išpopuliarėjusi laringalų teorija¹⁷. Apie tokių šiuolaikinė-

¹⁷ Plačiau žr. Smoczyński W., *Laringalų teorija ir lietuvių kalba*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.

se kalbose neišliusių garsų, kurie galėję egzistuoti IDE prokalbėje ir keisti gretimų garsų požymius, buvimą užsiminė jau F. de Saussure. Susipažinus su hetitų kalbos paminklais XX a. pradžioje nustatyta, kad jų vartota fonema /h/. Šios fonemos atradimas davė pradžią laringalų teorijai, kuri, reikia pasakyti, geriau paaiškina kai kuriuos fonetikos ir prozodijos reiškinius nei tradicinė jaunagramatikų mokykla, pavyzdžiui, be išimčių išaiškina IDE prokalbės balsių kaitas, geriau paaiškina priegaidžių atsiradimą.

Laringalų skiriama nuo vieno iki keliolikos, atsižvelgiant į tai, kiek konkrečiam tyrėjui atsiranda probleminių atvejų ir išimčių aptariant vieną ar kitą dalyką. Standartinė teorija skiria tris laringalus /h₁/, /h₂/, /h₃/.

Šie trys laringalai lėmė trijų IDE prokalbės balsių *e, *a, *o susiformavimą iš vieno balsio *e. Beje, ši nuostata, kad IDE prokalbėje buvęs tik vienas balsis, kelia daugiausia diskusijų, nes nėra tokių kalbų, kuriose būtų tik vienas balsis, tad mažai tikėtina, kad IDE prokalbė būtų buvusi tokia ypatinga. Visi pirminiai balsiai buvę trumpieji.

Balsio tembro pokytį lėmęs trijų skirtingų laringalinių fonemų poveikis:

Fonema	Alofonas	Laringalui išnykus
□ */h1e/	>*/h1e/	> */e/
□ */h2e/	>*/h2a/	> */a/
□ */h3e/	>*/h3o/	> */o/

Ilgųjų balsių tembrą ir ilgumą lėmė po jų buvę laringalai.

Fonema	Alofonas	Laringalui išnykus
□ */eh1/ >	*/eh1/	> */ē/
□ */eh2/ >	*/ah2/	> */ā/
□ */eh3/ >	*/oh3/	> */ō/

Laringalų teorija paprastai paaiškina ir šva *indogermanicum* problemą. Skirtingos kokybės atliepimai IDE kalbose aiškintini anapiktinio (įterptinio) balsio atsiradimu laringalui esant tarp priebalsių:

- ❑ CHC > CHaC – anaptiksė *a*, pvz., lotynų kalboje: *datus* ,duotas‘.
- ❑ CHC > CHiC – anaptiksė *i*, pvz., sanskrite: *díti-* ,davimas, aukojimas, dosnumas‘.

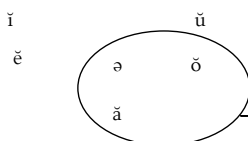
Nesvarbu, kokia teorija būtų remiamasi, vėlyvuoju IDE prokalbės etapu rekonstruotini jau aptartieji penki trumpieji ir penki ilgieji balsiai.

Baltų prokalbės balsyno susiformavimas

Kaipgi iš IDE prokalbės balsių sistemos susiformavo baltų prokalbės balsių sistema?

Pagrindinis trumpųjų balsių pokytis – sutapo IDE prokalbės **ā* ir **ō* į baltų **ā*. Pagal tradicinę teoriją *šva indogermanicum* taip pat išvirto į baltų **ā*. Kiti trumpieji balsiai išliko nepakitę.

IDE prokalbė

Baltų prokalbė

Baltų prokalbėje ilgųjų balsių kitimų nevyko, dėl to, pavyzdžiui, prūsų kalbos ilgųjų balsių sistema menkai tesiskiria nuo IDE prokalbės.

Tolesni balsių sistemos pokyčiai vyko jau rytų baltų prokalbėje. Rytų baltų **ē* iš vidutinio pakilimo nusileido į žemutinį. Taigi balsių sistemoje atsirado spraga, kurią rytų baltų kalbose užpildė ilgasis **ē*, atsiradęs iš **ei*.

Rytų baltų prokalbė

	ī	ū
*ei > ē	⇒	ō
	ē	ā

Iš šios sistemos susiformavo atskirų rytų baltų kalbų ilgųjų balsių fonologinės sistemos.

Esama ir kitokios sistemos rekonstrukcijos. J. Kazlausko ir V. Mažiulio nuomone, baltų prokalbė neturėjo ilgojo *ā, bet turėjusi *ō₁ iš IDE prokalbės *ō ir *ō₂ iš IDE prokalbės *ā. Ši hipotezė rėmėsi prūsų Pamedės šnektos sistema, kur šie balsiai sutapę į vieną a, be to, finų skoliniai rodo, kad a galėjo būti atliepiama kaip o.

Rekonstruota sistema atrodytų taip:

Kirčiuotame skiemenyje:

ū	ī	u	i
ō ₁	ē		
ō ₂		o	e

Nekirčiuotame skiemenyje:

ū	ī	u	i
ō	ē		
ā		a	e

Vėliau sistema transformavosi:

ū	ī	u	i
ō ₁			
ō ₂	ē	o	e

Taigi pati baltų prokalbė galėjo turėti kelis periodus¹⁸.

Iš baltų prokalbės apie V amžių prieš Kristų išsiskyrė vakarų baltai – prūsai, jotvingiai, greičiausiai ir kuršiai.

Rytų baltai – lietuviai, žemaičiai, latviai, žiemgaliai, sėliai – išsiskyrė greičiausiai apie VII a. po Kristaus.

Pavyzdžiai

- Baltų kalbų, apie kurių balsyną esama duomenų, ir IDE prokalbės balsių atitikmenys pateikiami lentelėje.

IDE prokalbės	baltų prokalbės	prūsų	lietuvių	latvių
*ō, *ǣ	*a	a	a	a
*ē	*e	e	e	e
*ī	*i	i	i	i
*ū	*u	u	u	u
*ā	*ā	ā, ō (>ū)	ō	ā
*ē	*ē	ē (>ī)	ē	ē
*ī	*ī	ī > ei	ī	ī
*ū	*ū	ū > ou	ū	ū
*ō	*ō	ō	uo	uo
šva	*a	a	a	a

SVARBU. Baltų prokalbės pagrindinis balsyno kitimas – IDE trumpųjų *ō, *ǣ ir šva *indogermanicum* sutapimas į trumpąjį *a.

Rytų baltų prokalbės pagrindinis kitimas – *ē nusileido į žemutinį pakilimą, o atsiradusią priešakinę eilės vidutinio pakilimo ilgojo balsio spragą užpildė *ē, suvienbalsėjęs iš *ei.

¹⁸ Balsių sistemos pateikiamos pagal Dini P. U., *Baltų kalbos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, 74–75 p.

Lietuvių kalbos balsyno susiformavimas

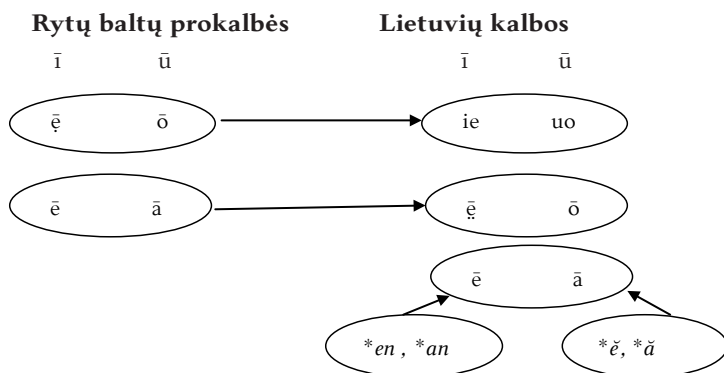
Lietuvių kalbos trumpieji balsiai išliko tokie kaip ir baltų prokalbėje, taigi jokių pakitimų neįvyko, išskyrus vėliau pridėtus tarptautinių žodžių balsius – trumpuosius *ę* ir *ō*.

Ilgųjų balsių sistema nebuvo tokia stabili. Vieninteliai nepakitę liko aukštutinio pakilimo balsiai **ī* ir **ū*.

Vidutinio pakilimo balsiai **ē* ir **ō* išvirto į dvibalsius *ie* ir *uo*, o žemutinio pakilimo ilgieji balsiai **ē* ir **ā* susiaurėjo į vidutinio pakilimo *ē* ir *ō*.

Dabartiniai žemutinio pakilimo ilgieji balsiai *ā* ir *ē* susiformavo iš nosinių dvigarių **an*, **en* ir padėtinio ilgumo (kirčiuotų) trumpųjų balsių **ā*, **ē*.

Po pakitimų susiformavo tokia ilgųjų balsių sistema:

SVARBU. Rytų baltų prokalbės ilgųjų balsių sistema taip pakito į lietuvių kalbos ilgųjų balsių sistemą:

- **ī*, **ū* išliko nepakitę,
- **ē* ir **ō* sudvibalsėjo į *ie*, *uo*;
- **ā*, **ē* susiaurėjo į *ō* ir *ē*;

- žemutinio pakilimo fonemų **ā*, **ē* vieta atiteko nosiniams balsiams, susiformavusiems iš **an*, **en* ir ilgainiui praradusiems nosinumą, be to, iki ilgųjų pailgėjo kirčiuoti negaliniai trumpieji **ā* ir **ē*.

Lietuvių kalba kinta, bet kisdama atkuria vis tą patį modelį. Didelę reikšmę turi *ī*, *ū*, kurie nekinta, užtikrina visos sistemos stabilumą ir neleidžia jai suirti.

Trumpieji balsiai

Trumpieji balsiai gali būti keleriopos prigimties:

- prigimtiniai, paveldėti iš baltų prokalbės;
- istoriniai trumpieji balsiai, sutrumpėję dėl įvairių fonetinių priežasčių iš buvusių ilgųjų balsių ar sutaptinių dvibalsių;
- padėtiniai, kurių kiekybė ir kokybė priklauso nuo jų pozicijos kitų garsų atžvilgiu arba prozodijos.

Trumpasis *i*

1. Jis gali būti trumpas iš prigimties, kai yra paveldėtas su senaisiais IDE prokalbės veldiniais ir turi atitikmenų kitose kalbose.

Pavyzdžiai

- Gali būti vartojamas žodžio kamienne:
  - o lietuvių *visas* : prūsų *wissa* ‚visà‘, latvių *viss*, senosios slavų *ŭsŭ*;
  - o lietuvių *likti* : latvių *likt* ‚dėti, statyti‘, sanskrito *riktá-* ‚tuščias‘.
- Žodžio gale gali būti paveldėtas:
  - o trečiosios linksniuotės *i* kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininko formoje: *avis*, *ašis*, plg. lotynų *axis* ‚ašis‘, *ovis* ‚avis‘; *clūnis* ‚sėdmuo‘;

- o esamojo laiko III asmens galūnėse: *týli, sédi, gùli*;
- o galėjo būti ir atematinėse galūnėse *-mi, -ti, -si: esmì, ėsti, sniėgti*. Kai kurie kalbininkai sieja šias formas su enklitiniais įvardžiais.

2. Istorinis trumpasis *i* galūnėje kilęs iš ilgojo akūtinio **í* dėl Leskieno dėsnio. Sutrumpėjo šios buvusios akūtinės galūnės:

- Moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko galūnės: *martì, patì, platì, skalsì, jì, šì, kurì, nėšanti, kráudavusi*. Kad šioje galūnėje buvęs ilgasis **ī*, įrodo senosios įvardžiuotinės formos: *platyji, kuryji* (M. Daukšos *Postilė*). Taip pat patvirtinančių formų esama liaudies dainose: *gailyja ašarėlė*.
- *i* kamieno daugiskaitos galininkas taip pat galėjęs turėti ilgąją akūtinę galūnę: *akis, ausis* iš **akís, *ausís*. Tą patvirtina aukštaičių vartojamas iliatyvo linksnis, kuriame užkonservuota senoji daugiskaitos galininko forma: *akýsna, ausýsna*.
- Vienaskaitos ir daugiskaitos įnagininkų galūnės *-mi, -mis: dangumì (*-mí), kójomis (*-mís)*. Balsio ilgumą patvirtina šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės faktai – šioje galūnėje tariamas siaurasis *i* gali būti sutrumpėjęs tik iš ilgojo balsio, pvz., *trėmìs, trimis*.
- Dviskiemenių veiksmažodžių būsimąjo laiko trečiojo asmens galūnė: *gýsiu, bet gis, lýti, bet lis*. Beje, žemaičiai yra išlaikę ilgumą ir bendraties priegaidę: *līs*.

Trumpasis istorinis *i* dėl Leskieno dėsnio galėjo susiformuoti iš nosinio akūtinio **í* (<**in*):

- *i* kamieno daugiskaitos galininko formos galūnėse: *akis, ausis* (< *í* < *in*), patvirtintose prūsų, nuosekliai išlaikiusių visus nosinius dvigarsius: *akkins, akis, ausins, ausis, nautins, vargus*.

Balsis *i* gali būti kilęs iš **é* > *ie*, sutrumpėjusio dėl Leskieno dėsnio:

- Būdvardžių daugiskaitos vardininko formoje: *nauji, gerì, bet naujìjì, gerìjì*, dar plg. viensiemenių žodžių: *tiė, aniė, šiė* (galūnėje akūtinė priegaidė pakito į tvirtagalę).

- *õ* ir *i* kamienų veiksmažodžių vienaskaitos antrojo asmens formoje: *neši, sukì, tylì, bet nešiesi, sukiesi*.
- Bendratis baigmenyje, kilusiame iš senojo datyvo linksnio: *baĩgti, nešti*, plg. latvių *sākties* ‚prasidėti‘, vakarų aukštaičių *nèštie*.

3. Padėtinis trumpasis *i* susiformavo pasikeitus garsų padėčiai:

- Pasitaiko junginyje su *j* atliepiant ilgąjį *ĩ* pozicijoje prieš balsį: *gĩyti : gĩjo, lĩyti : lijo, šlĩyti : šlĩjo*.

Trumpasis *u*

1. Randamas žodžiuose, kai yra paveldėtas su senaisiais IDE prokalbės veldiniais ir turi atitikmenų kitose kalbose:

- Gali būti vartojamas žodžio kamienne:
  - o lietuvių *šunės* : latvių *suns* ‚šuo‘, prūsų *sunis*, gotų *hunds*, graikų *κύων*, sanskrito *súnī-* ‚kalė‘;
  - o lietuvių *budėti* : prūsų *budē* ‚budi‘, sanskrito *budhyatē* ‚mos-tas‘.
- Žodžio gale gali būti paveldėtas ir atvirosiose, ir uždarosiose galūnėse:
  - o ketvirtosios linksniuotės *u* kamieno vienaskaitos vardinin-ko formoje: *sūnūs, vidūs, platūs*, plg. latvių *tīrgus*, prūsų *alu, dangus*, dar plg. senosios slavų *synъ* ‚sūnus‘, gotų *sunus*, graikų *πίτϋς* ‚pušis‘, lotynų *manus* ‚ranka‘, sanskrito *sūnū-, sūnus‘, mādhu-* ‚saldus gėrimas, medus‘;
  - o bevardės giminės galūnėse: *platū, skanū*.

2. Istorinis trumpasis *u* galūnėje kilęs iš ilgojo akūtinio **ú* dėl Leskieno dėsnio. Sutrumpėjo šios buvusios akūtinės galūnės:

- Dviskaitos vardininkas ir galininkas: *dū sūnū* (**dúo sūnū*).
- *u* kamieno daugiskaitos galininkas taip pat galėjęs turėti ilgąją akūtinę galūnę: *sūnus, turgūs* iš **sūnūs, *turgūs*. Tą patvirtina senesnės inesyvo ir iliatyvo linksnių formos, kuriose užkon-

servuota senoji daugiskaitos galininko forma: *dangūsė, tuīgūs-na*.

- Dviskiemenių veiksmažodžių būsimąjo laiko trečiasis asmuo: *būsiu* : *būs*, *žūsi* : *žūs*. Žemaičiai yra išlaikę ilgumą ir bendraties priegaidę: *būs*.

Trumpasis istorinis *u* dėl Leskieno dėsnių galėjo susiformuoti iš nosinio akūtinio **ų* (<**un*):

- *u* kamieno daugiskaitos galininko formos akūtinėse galūnėse: *sūnus, turgūs* (< **ų* < **un*). Prūsų kalbos *u* kamieno daugiskaitos akuzatyvo galūnės pavyzdžio neišliko, bet pagal analogiją su kitų kamienų formomis galima daryti prielaidą, kad ir *u* kamieno daugiskaitos akuzatyvas galėjęs turėti nosinį dvigarsį **un*.

Balsis *u* gali būti kilęs iš **ō* > *uo*, sutrumpėjusio dėl Leskieno dėsnių:

- *ō* kamieno vienaskaitos įnagininko galūnėse: *su gerū, vaikū, kitū, gražiū*, dar plg. *gerúoju, mažúoju, tuō, šiuō, anuō*.
- *ō* kamieno daugiskaitos galininko galūnėse: *ratūs, vaikūs, pìlnus, gerūs, retūs*, plg. *tuōs, anuōs, pilnúosius, gerúosius*, be to, krypties vietininkas užkonservavęs šią galūnę: *miškúosna, gražiúosna, túosna*.
- *ō* ir *i* kamienų veiksmažodžių vienaskaitos pirmojo asmens formoje: *nešū, vedū, dedū, būsiu, nèšiu, kišiu*, plg.: *nešúosi, vedúosi, nèšiuosi, kišiuosi*.

3. Padėtinis trumpasis *u* susiformavo pasikeitus garsų padėčiai:

- Pasitaiko junginyje su *v* atliepiančią *ū* pozicijoje prieš balsį: *búti* : *bùvo*, *griúti* : *griùvo*, *žúti* : *žùvo*.

Trumpasis *e*

1. Paveldėtas su senaisiais IDE prokalbės veldiniais ir kitose kalbose jį atliepia įvairūs garsai – *e*, *i* arba *a*.

- Vartojamas žodžio kamienne:

- o lietuvių *medūs* : latvių *mēdus*, prūsų *meddo*, senosios slavų *medъ*, graikų *μέθυ* ‚svaigus gėrimas‘, sanskrito *mádhu-*;
- o lietuvių *dėšimt* : latvių *desmit*, prūsų *dessimpts*, lotynų *decem*, graikų *δέκα*, sanskrito *dásán*.
- Vartojamas atvirajame ir uždarajame žodžio gale:
  - o asmeninių įvardžių galininko linksnio formose: *mane*, *tave*, *savę* (tai nėra tikrasis galininkas, o netiesioginio linksnio forma, seniau reiškusi ne vieną linksnį, pvz., galininką ir kilmininką);
  - o priebalsinio kamieno vardažodžių vienaskaitos kilmininko: *šunės*, *akmenės*; ir daugiskaitos vardininko senosiose formose: *šūnės*, *móteres*, *dūkteres*, *sėseres*.

Kai iš kilmės trumpas *e* gauna kirtį, jis pailgėja ir tampa padėtinio ilgumo *ė*: *medūs*, bet *mėdų*; *nešū*, bet *nėša*.

Yra keletas išimčių, kai gavęs kirtį *e* nepailgėja:

- o dviskiemenės bendratys ir iš jų daromos formos, išskyrus neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvį: *mėsti*, *mėsdavo*, *mėsčiau*, *mėšk*, *mėsdamas*, *mėstinas*, *mėsimas*; kai kuriose formose nepailgėja ir dėl to, kad kirtis ten galėtų būti atkeltas iš galinio skiemens: *mėsiu*, *mėstų*;
  - Neveikiamosios rūšies dalyvis *nėštas*, *mėstas*, kuris iš tikrųjų vartojamas kaip būdvardis, atitrūksta nuo bendraties ir labiau šliejamas prie būtojo kartinio laiko.
- o veiksmožodžių priešdėliai *ne-*, *be-*, *te-*: *nėnėšu*, *bėkalbu*, *tėkalba*;
- o būdvardžių aukštesniojo laipsnio priesaga: *gerėsnis*, *naujėsnis*;
  - Nepailgėjimą galėtų paaiškinti ankstesnė galūnės forma *-ys*, nes būdvardis yra *ijō* kamieno – priesagos kirčio vieta yra nauja, todėl *e* ir nepailgėja. Beje, ankstesnę galūnę puikiai rodo įvardžiutinis *geresnỹsis*.
- o vienskiemeniai žodžiai *nėt*, *bėt*, *nės*, išskyrus *mės*, kurio ilgumas apibendrintas pagal *jūs*;

- o žodžio gale daugiaskiemeniuose žodžiuose: *žolės, žemė, galė* (šie *e* kilę iš kitų garsų ir sutrumpėję po Leskieno dėsniu);
- o ištiktukuose ir iš jų padarytuose žodžiuose: *trèpt – trèptelėti, žlèkt, šlèpt – šlèptelėti*.

2. Istorinis trumpasis *e* galūnėje kilęs iš ilgojo akūtinio **é* dėl Leskieno dėsniu. Sutrumpėjo šios buvusios akūtinės galūnės:

- veiksmazodžių daugiskaitos I ir II asmenų galūnės: *sùkame, dē-dame*, plg. *sùkamės, dēdamės*; *nėšate, sùkate*, plg. *nėšatės, sùkatės*;
- *ē* kamieno daugiskaitos galininkas taip pat galėjęs turėti ilgąją akūtinę galūnę: *katės, gėlės*, plg. iš šios formos padarytas vietininko formos: *katėsė, gėlėsė*, kur *ė* gali būti kilęs iš **é*.

Trumpasis istorinis *e* dėl Leskieno dėsniu galėjo susiformuoti iš nosinio akūtinio **é (<*en)*:

- *ē* kamieno vienaskaitos įnagininko formoje: *katė, pelė, žagrė*, plg. rytų aukštaičių *katì, duobì*, kur *i* iš **é*;
- nosinis *ę* galėjo būti ir *ē* kamieno daugiskaitos galininko galūnėje: *katės, žolės, gėlės*, plg. prūsų išlaikytus nosinius dvigarsių: *kurpins, kurpes*.

Trumpasis *a*

1. Į šį balsį sutapo du IDE prokalbės balsiai – **ō* ir **ā*, taigi kitose IDE kalbose jį atliepia arba *o*, arba *a*. Balsis *a*, kilęs iš **ō*, dalyvauja balsių kaitoje su *ē, ē*: *našta : nešti : panėšėti; drasko : dreskia : drėskė*. Jei *a* kilęs iš *šva indogermanicum*, sanskrite gali atliepti ir *i*.

- Vartojamas žodžio kamiene:
  - o lietuvių *gāras* : latvių *gars* ‚dvasia, protas‘, prūsų *garrewingi* ‚ugningai‘, slavų *gōreti* ‚degti‘, lotynų *formus* ‚karštas‘, sanskrito *gharmā-* ‚kaitra, karštis‘;
  - o lietuvių *pàts* : latvių *pats*, prūsų *waispattin* ‚žmoną‘, gotų *brūþ-faþ* ‚jaunikis‘, graikų *πόσις* ‚vyras, sutuoktinis‘, lotynų *potis* ‚galingas, galintis, pajėgus‘, sanskrito *pāti-* ‚šeimininkas, vyras‘;

- o lietuvių *ašis* : latvių *ass*, prūsų *assis*, senovės vokiečių aukštaičių *ahsa*, lotynų *axis*, graikų *ἄξων*, sanskrito *akśá-*;
- o lietuvių *statyti* : latvių *statīt*, prūsų *preistattinimai* ‚statom priešais‘, senosios vokiečių aukštaičių *stab* ‚kuolas, lazda‘, graikų *στατός* ‚stovintis, pastatytas‘, lotynų *status* ‚stovėjimas, padėtis, laikysena‘.

Baltų *a* dar gali būti atsiradęs iš *e* dėl asimiliacijos su tolesniame skiemenyje esančiu *a*:

- lietuvių *nabags*, lietuvių *nabāgas* < *nebagas iš slavų *nebogъ*;
- lietuvių *vakars*, lietuvių *vākaras* < *vekeras;
- lietuvių *vāsara* < *vesera, plg. slavų *vesna*.

Kai iš kilmės trumpas *a* gauna kirtį, jis pailgėja ir tampa padėtinio ilgumo *ā*: *namū*, bet *nāmą*; *kalū*, bet *kāla*.

Yra keletas išimčių, kai gavęs kirtį *a* nepailgėja:

- dviskiemenės bendratys ir iš jų padarytos formos: *kàsti*, *kàstų*, *ràsdao*, išskyrus neveikiamąjį dalyvį *kāstas*, *rāstas*;
- veiksmazodžių priešdėliai *ap-*, *pa-*, *pra-*, *at-*: *àpdeda*, *pàsuka*, *pràneša*;
- įvardžiuotinių formų galūnė *-asis*: *naujàsis*, *geràsis*;
- vienskiemeniai žodžiai: *kàs*, *tàs*;
- daugiaskiemenių žodžių galūnės: *rankà*, *šakà*;
- savybiniai įvardžiai: *sàvo*, *tàvo*, *màno*;
- ištiktukai ir iš jų padaryti žodžiai: *kàpt*, *bràkšt*, *bràkštelėti*.

2. Istorinis trumpasis *a* galūnėje kilęs iš ilgojo akūtinio *á dėl Leskieno dėsnio. Sutrumpėjo šios buvusios akūtinės galūnės:

- *ā* kamieno vienaskaitos vardininkas: *gerà*, *rankà*, plg. *geróji*.
- *ā* kamieno daugiskaitos galininkas taip pat galėjęs turėti ilgąją akūtinę galūnę: *rankás, *gerás, plg. iš šios formos padarytas vietininko formas: *raĩkose*, *gerosè*, kur *o* gali būti kilęs iš *á.

Trumpasis istorinis *a* dėl Leskieno dėsnio galėjo susiformuoti iš nosinio akūtinio *ǣ (<*an):

- *ā* kamieno vienaskaitos įnagininko formoje: *mažà, rankà, kità*, plg. įvardžiuotines formas: *mažąja, gerąja*; rytų aukštaičių *mažù, rankù*, kur *u* iš **q*;
- Nosinis *q* galėjo būti ir *ā* kamieno daugiskaitos galininko galūnėje: *geràs, rankàs, kitàs*, plg. įvardžiuotines formas: *gerąsias, mažąsias*; dar plg. prūsų išlaikytus nosinius dvigarsius: *genans* ‚žmonas‘.

Ilgieji balsiai

Ilgieji balsiai gali būti keleriopos prigimties:

- prigimtiniai, paveldėti iš IDE prokalbės;
- istoriniai, susidarę iš kitų garsų ar jų junginių;
- padėtiniai, pakitę dėl pozicijos kitų garsų atžvilgiu.

Ilgasis *ī*

1. Paveldėtas su senaisiais IDE prokalbės veldiniais ir kitose kalbose jį dažniausiai atliepia *ī*.

- lietuvių *gyvas* : latvių *dzīvs*, prūsų *gijwans* ‚gyvus‘, lotynų *vīvus* ‚gyvas, gyvenantis‘, sanskrito *jīvā-*.

Prigimtinis *ī* yra atsiradęs ir dėl balsių kaitos kaip pailgintasis balsių kaitos laipsnis:

pīna : *pýnē, skīna* : *skýnē, plīto* : *plytēti, švīto* : *švyturys, skrīdo* : *skrỹdis, gīmē* : *gỹmis, skīlo* : *skylē, rīšo* : *ryšỹs*.

2. Istorinis *ī* gali būti kilęs iš nosinio dvigarsio **in*.

- Nosinis **in* išvirto į nosinį balsį prieš pučiamuosius, sonantus ir žodžio gale: *grĩžti, įsas* ‚trumpas‘ (plg. prūsų *insan*), *įlanka, pātį*.

Rašte istorinis *ī* (iš **in*) dažniausiai žymimas nosine raide *į*, bet kai kuriais atvejais nustatyti ilgojo balsio kilmės pagal rašybą neįmanoma:

- *ō* kamieno veiksmažodžių intarpinėse esamojo laiko formose:

- o *kýla* < *kinla, plg. *kilti*, *kilo*;
- o *žýla* < *žinla, plg. *žilti*, *žilo*;
- o *býra* < *binra, plg. *birti*, *bìro*;
- o *ýra* < *inra, plg. *irti*, *iro*.

SVARBU. Lietuvių kalbos intarpas yra *n*, tik prieš lūpinius *p* ir *b* dėl asimiliacijos tariamas kaip *m*. Intarpą padės nustatyti kitos pagrindinės veiksmažodžio formos – jei bendraties ir būtojo kartinio laiko šaknyse tariami trumpieji balsiai, o esamojo laiko šaknis turi ilgąjį balsį, vadinasi, pastarojo ilgumas atsiradęs dėl intarpo:

- o *kilti* : *kýla* : *kilo*;
- o *dilti* : *dýla* : *dilo*.
- Jeigu remtumėmės hipoteze, kad *i* kamieno senojo daugiskaitos galininko galūnė buvusi *ins, tai daugiskaitos vietininkuose, kurie padaryti iš galininko formų, ilgasis *ī* taip pat būtų kilęs iš nosinio dvigarsio: *akins+*na* > *akýsna*, *akysè*.

3. Padėtinis *ī* susidarė pasikeitus garsų padėčiai. Šios kilmės balsis būtų iš junginio *iĭ, atsidūrusio prieš priebalsį:

- *iĭō* kamieno vienaskaitos vardininko galūnėje -ys: *dagýs*, *ar-klýs*, *gaidýs*, *ožýs*, *kamuolýs*:
o iš *dagijas > *dagĭies > *dagĭis* > *dagýs*.
- *i* kamieno daiktavardžių daugiskaitos vardininko galūnėje: *aki+*ēs* > *akiĭes* > *akiĭs* > *ākys*.

Ilgasis ū

1. Paveldėtas su senaisiais IDE prokalbės veldiniais ir kitose kalbose jį dažniausiai atliepia ū:

- lietuvių *būti* : latvių *būt*, prūsų *būton* > *bou̯ton*, senosios slavų *byti*;
- lietuvių *dūmas* : latvių *dūmi*, prūsų *dumis*, senosios slavų *dymŭ*, lotynų *fūmus*, dūmai, garai, graikų *θυμός* ‚kvėpavimas, atodūsis, gyvybės galia, sanskrito *dhūmá-* ‚dūmas, garas‘.

Prigimtinis *ū* yra atsiradęs ir dėl balsių kaitos kaip pailgintasis balsių kaitos laipsnis: *kùlia* : *kùlė*, *kùria* : *kūrė*, *bùria* : *būrė*, *dùria* : *dūrė*, *lùkteleiti* : *lũkuriuoti*, *gniũžo* : *gniũžtė*, *dũžo* : *dũžis*, *brũko* : *brũkis*, *igũdo* : *ígũdis*, *pasũkti* : *pósũkis*.

2. Istorinis *ū* gali būti kilęs iš nosinio dvigarsio **un*.

- Nosinis **un* išvirtho į nosinį balsį prieš pučiamuosius, sonantus ir žodžio gale: *skũsti*, *siũsti*, *sũny*, *žẽmių*.

Rašte istorinis *ū* (iš **un*) dažniausiai žymimas nosine raide *ų*, bet kai kuriais atvejais nustatyti ilgojo balsio kilmės pagal rašybą neįmanoma:

- o kamieno veiksmažodžių intarpinėse esamojo laiko formose:
  - griũva* < **griunva*, plg. *griũti*, *griũvo*;
  - žũva* < **žunva*, plg. *žũti*, *žũvo*;
  - dũsta* < **dunsta*, plg. *dũsti*, *dũso*.
- Jeigu remtumėmės hipoteze, kad *u* kamieno senojo daugiskaitos akuzatyvo galūnė buvusi **uns*, tai daugiskaitos vietininuose, kurie padaryti iš akuzatyvo formų, ilgasis *ū* taip pat būtų kilęs iš nosinio dvigarsio: **sũnuns+na* > *sũnũsna*, *sũnũsė*.

3. Padėtinis *ū* susidarė pasikeitus garsų padėčiai. Šios kilmės balsis būtų iš junginio **uų*, atsidūrusio prieš priebalsį:

- u* kamieno daiktavardžių daugiskaitos vardininko galūnėje: **medu+ės* > *meduųes* > *meduųs* > *mėdūs*.

Ilgasis *ė*

1. Prigimtinis nesutrumpėjęs **ē* susiaurėjo, taigi bendrinėje kalboje ir daugelyje tarmių tariamas vidutinio pakilimo *ē* (*ė*):

- lietuvių *sėmenys* : latvių *sēkla*, prūsų *semen*, senovės vokiečių aukštaičių *sāmo*, lotynų *semen*;
- lietuvių *vėtra* : latvių *vētra* ‚audra‘, prūsų *wetro*, slavų *veter* ‚vėjas‘, senovės islandų *veðr* ‚vėjas, oras‘, sanskrito *vāta-* ‚vėjas, oras, vėjo dienos‘;

- lietuvių *mėnesis* : latvių *mēness* ‚mēnulis‘, lotynų *mēnsis*, graikų *dorēnū* *μήνς*.

Prigimtinis **ē > é* yra atsiradęs ir dėl balsių kaitos, kaip pailgintasis balsių kaitos laipsnis: *keliū* : *kėliau*, *sveriū* : *svėriau*, *geriū* : *gėriau*, *geriū* : *gėris*, *vėžti* : *vėžės*.

Ilgasis ō

1. Prigimtinis nesutrumpėjęs **ā* susiaurėjo, taigi bendrinėje kalboje ir daugelyje tarmių tariamasis vidutinio pakilimo ō:

- lietuvių *brólis* : latvių *brālis*, prūsų *brāti* (voc. sg.), *brote*, lotynų *frāter*, graikų *φράτης*, sanskrito *bhrātar*;
- lietuvių *mótė* : latvių *māte*, prūsų *mūti*, senovės slavų *mati*, lotynų *māter*, sanskrito *mātār*.

Prigimtinis **ā > o* yra atsiradęs ir dėl balsių kaitos, kaip pailgintasis balsių kaitos laipsnis: *suprāsti* : *prótas*, *platūs* : *plōtis*, *māžti* : *māžmožis*, *ramūs* : *romūs*, *svarūs* : *svōris*, *platūs* : *plōtis*, *gražūs* : *grōžis*.

Ilgasis ē

Dabartinis ilgasis balsis *ē* gali būti kilęs iš dviejų šaltinių:

- Nosinis **en* išvirto į nosinį balsį *ę*, vėliau praradusį nosinumą, prieš pučiamuosius, sonantus ir žodžio gale: *pęs̃las* iš **pens̃las*, plg. *penėti*, *tęsti* iš **tensti*, *gęsta* iš **gensta*, *gvęra* iš **gvenra*, *sáulę* iš **saulen*.
- Padėtinis ilgasis *ē* yra kilęs iš trumpojo **ě*, gavusio kirtį: *drēs̃kia* : *dreskiū*, *kēlia* : *keliū*, *šēria* : *šeriū*.

Ilgasis ā

Dabartinis ilgasis balsis *ā* gali būti kilęs iš dviejų šaltinių:

- Nosinis **an* išvirto į nosinį balsį *ą*, vėliau praradusį nosinumą, prieš pučiamuosius, sonantus ir žodžio gale: *ąžuolas* iš **anžuolas*, *q̃s̃a* iš **ansa*, *šq̃la* iš **šanla*, *rañkq̃* iš **rankan*, *einq̃s* iš **einans*.
- Padėtinis ilgasis *ā* yra kilęs iš trumpojo **ǣ*, gavusio kirtį: *drās̃ko* : *draskaū*, *grāso* : *grasina*, *kātē* : *katė*.

Klausimai ir užduotys

1. Kokie pagrindiniai kitimai įvyko trumpųjų balsių sistemoje?
2. Kaip susiformavo lietuvių kalbos ilgųjų balsių sistema?
3. Nustatykite šių balsių kilmę:
  - o ilgojo *i*: *arkl̃ys, d̃yla, ž̃uvis, p̃yk̃o, g̃yti*;
  - o ilgojo *u*: *d̃ūsta, d̃ūmas, l̃úžta, rãnkų*.
4. Paaiškinkite galūnės balsio kilmę (nurodykite visą raidą):
  - o vaik̃ù, nauj̃ùs, b̃úsiu, kãrtų.

Dvibalsiai ir dvigarsiai

Lietuvių kalba turi:

- sutaptinius dvibalsius: *ie, uo*;
- sudėtinius dvibalsius: *ai, au, ei, ui*;
- mišriuosius dvigarsius: *a, e, i, u + l, r, n, m*.

Ir dvibalsiai, ir mišrieji dvigarsiai sudaro ilgojo skiemens pagrindą (kaip ir ilgieji balsiai). Antrieji dvibalsių dėmenys yra *į* ir *ų*, IDE prokalbėje buvę sonantai, todėl istoriniu požiūriu didelio skirtumo tarp mišriųjų dvigarsių ir dvibalsių sandaros, funkcijų ar vartosenos nėra.

Iš visų dvibalsių savo kilmę ir raidą išsiskiria sutaptiniai dvibalsiai. Jie laikytini ne dvibalsiais, o poliftongais.

- Tarmėse šie dvibalsiai kinta taip pat, kaip ir ilgieji balsiai – taip pat trumpėja, keičia kokybę ir pan.;
- *ie, uo* priegaidės panašios į balsių, o tikrųjų dvigarsių paryškinamas vienas dėmuo;
- fonologiškai *ie, uo* funkcionuoja kaip viena fonema, plg. *aš-tuoñ*, bet *aštũntas*, dar plg. *septyñi* ir *septĩntas*.

Sutaptiniai dvibalsiai

Dvibalsis *uo*

Dvibalsis *uo* kilęs iš ilgojo IDE prokalbės *ō:

- **pōtā* : lietuvių *puotà*, lotynų *pōtus* ‚išgertas, išgėręs‘, graikų *πῶνω* ‚geriu‘.

Dvibalsis *uo* yra *a* (*e*) balsių kaitos eilės narys – IDE **ō* kaitaliojosi su **ō*, **ā* ir **ē* > *ē*.

- *pléšé* : *plúoštas*;
- *rāžas* : *rúožas*;
- *éda* : *úodas*.

Ši kaita archajiška, nes *uo* iš **ō* yra reliktinis kaitos narys – **ō* išvirtus į *ā* iš *ē* : *ō* atsirado kaita *e* : *a*, o jos pailgintojo laipsnio nariai **ē* > *ē* ir **ā* > *ō*.

Kitas *uo* priklauso *u* balsių kaitos eilei, jis kaitaliojasi su *au* ir *uo*:

- *kùpeta* : *kaūpas* : *kúopa*;
- *dùbti* : *daubà* : *duobē*.

Manoma, kad toks *uo* kilęs iš IDE ilgojo dvibalsio **ōu*, anksti praradusio savo antrąjį dėmenį ir sutapusio su **ō*.

Dvibalsis *ie*

Dvibalsis *ie* kilęs iš ilgojo rytų baltų prokalbės **ē*, suvienbalsėjusio iš dvibalsio **ei*. Taigi kitose IDE kalbose jį atliepia dvibalsis *ei* arba iš jo atsiradę garsai:

- lietuvių *dienà* : latvių *diena*, prūsų *deinan* ‚dieną‘;
- lietuvių *žiemà* : latvių *ziema*, senosios slavų *zima*, graikų *χειμών*.

Atkreiptinas dėmesys į žemaičių turimus bendrinės kalbos *ie* ir *uo* atliepinius *ē*, *ei*, *i* ir *ō*, *ou*, *u*^u. Jie kilę iš rytų baltų **ē*, **ō*.

Rytų baltų **ē* kilmė iš baltų **ei* nėra visuotinis fonetinis pakitimas, nes rytų baltai turi išlaikę ir senąjį baltų dvibalsį *ei*. Taigi rytų baltų **ei* turėjo suskilti į **ē* ir **ei*. Jei garsas skilo į du atliepimus, turėjo būti pozicinis arba fonetinis motyvas.

- J. Endzelyno nuomone, kirčiuotas *ei* virto į **ē* > *ie*, o nekirčiuotasis išliko. Vis dėlto pagrįsti tokią hipotezę sudėtinga, nes redukuotis kirčiuotam garsui yra daug sunkiau negu nekirčiuotam.

- K. Jauniaus nuomone, kaip tik nekirčiuotas **ei* virto **ē*, nes latvių kalboje toks *ie* dažnai turi laužtinę priegaidę, kuri, kaip žinoma, yra naujai atkelto kirčio ženklas.
- A. Girdenio nuomone, pirmiausia **ei* išvirto į **ē* kirčiuotame skiemenyje prieš kietąjį priebalsį. Paskui pradėta apibendrinti – kadangi dažniausiai pirminiai žodžiai turi kietąjį priebalsį prieš galūnę, pradėjo veikti morfologizacijos procesas.

Sudėtiniai dvibalsiai

IDE prokalbė turėjo šiuos dvibalsius: **ai*, **oi*, **ei*, **au*, **ou*, **eu*. Jų pirmasis dėmuo būtinai turėjo būti balsis, tai yra **ē*, **ā* arba **ō*. Šis balsis pailgintojo laipsnio pozicijoje galėjęs būti ilgasis, taip susiformavo ilgieji dvibalsiai: **āi*, **ōi*, **ēi*, **āu*, **ōu*, **ēu*. Lietuvių kalboje šie dvibalsiai sutrumpėję, sutapę su buvusiais trumpaisiais, nuo pastarųjų skiriasi tuo, kad turi tvirtapradę priegaidę.

Pavyzdžiai

- Ilgieji dvibalsiai galėjo susiformuoti iš ilgojo kamiengalio baltio ir linksnio galūnės:
  - o *rankā+i > rañkai*;
  - o *darā+i > daraĩ*;
  - o *darē+i > dareĩ*;
  - o *upē+i > ūpei*;
  - o *rašā +u > rašaũ*.

Lietuvių kalba iš IDE prokalbės nepaveldėjo dvibalsių **ōi*, **ōu* (nes **ō* sutapo su *a*) ir **ēu*, kuris išvirto į *au* po minkštojo priebalsio.

SVARBU. Dvibalsio *ui* IDE prokalbėje negalėjo būti, nes abu dėmenys būtų buvę sonantai. Šis dvibalsis susidarė jau lietuvių kalboje.

Dvibalsis *ai*

IDE prokalbės **āi*, **ōi* lietuvių kalboje sutapo į *ai*. Dvibalsio *ai* kilmę iš **ōi* rodo tai, kad jis dalyvauja kaitoje su **ēi* (> *ie*):

- lietuvių *saĩtas* : *sĩeti*, prūsų *largasaytan* ‚balnakilpės diržas‘;

- lietuvių *staigà* : latvių *staigât* ‚vaikščioti‘, gotų *steigan* ‚kopti viršun, siekti‘, graikų *στείχω* ‚žengti, žygiuoti eilėmis‘;
- lietuvių *káina* : senosios slavų *cěna*, graikų *ποινή* ‚išpirka, duoklė‘, avestos *kaēnā* ‚atlyginimas, kerštas, atpildas‘;
- lietuvių *snaigė* : prūsų *snaygis*, senovės slavų *sněgъ*, gotų *snaiws*.

Iš IDE **ai* kilęs *ai* kaitose nedalyvauja. Jį kitose kalbose atliepia *ai* arba *ae*:

o lietuvių *vái* : gotų *wai*, lotynų *vae*.

Dvibalsis *ei*

IDE **ēi* išlaikytas arba suvienbalsėjo į **ē > ie* (dėl to turime duple-
tų: *šveĩsti* : *šviẽsti*, *teisũs* : *tiesũs*):

- lietuvių *deĩvė* : *diẽvas*, prūsų *deiws*, lotynų *Deus*;
- lietuvių *eimė* : prūsų *ēiti* ‚eina‘, senosios slavų *iti*, lotynų *itio* ‚vaikščiojimas‘, graikų *εἶμι* ‚eisiu‘;
- lietuvių *vienas* : latvių *viẽns*, prūsų *ains*, graikų *οἶνη* ‚vienetas ant kauliuko‘, lotynų *ūnus* (< **ōinōs*).

Dvibalsis *ei* dalyvauja kokybinėje balsių kaitoje su *ai*:

- *kreĩpti* : *kraipýti*;
- *keĩsti* : *kaitýti*.

Dvibalsis *au*

IDE prokalbės **āu*, **ōu* lietuvių kalboje sutapo į *au*:

- lietuvių *áugti* : gotų *aukan* ‚didėti, stiprėti, kilti‘, lotynų *augēre* ‚auginti, dauginti, gausinti‘, sanskrito *ója-* ‚jėga, tvirtumas‘;
- lietuvių *ausis* : latvių *auss*, prūsų *ausins*, lotynų *auris*;
- lietuvių *taũras* : prūsų *tauris* ‚stumbras‘, graikų *ταῦρος* ‚bulius‘, lotynų *taurus* ‚jautis, bulius‘;
- lietuvių *báudinti* : latvių *bàudīt*, prūsų *etbaudints* ‚pažadintas‘, senosios slavų *bouditi*;
- lietuvių *šlaunis* : prūsų *slaunis*, lotynų *clūnis* ‚sėdmuo‘.

IDE dvibalsis **eu* neišliko, jo vietoje dabar lietuvių kalba turi antrinės kilmės *au* po minkštojo priebalsio:

- lietuvių *liáudis* : latvių *lāudis*, senovės slavų *ljudije*, gotų *liudan* ‚augti‘;
- lietuvių *jaukinti* : latvių *jaûcēt*, prūsų *iaukint*;
- prūsų *peuse* ‚pušis‘ : graukų *πεύκη*, senosios vokiečių *fuchta*.

Dvibalsis *ui*

Dvibalsio *ui* nebuvo IDE prokalbėje, nes abu dėmenys yra sonantai, taigi toks junginys niekaip negalėjo sudaryti skiemens centro. Greičiausia tokio dvibalsio nebuvo ir baltų prokalbėje, o *ui* susiformavo tik kai kuriose rytų baltų kalbose. Jis gali būti susidaręs ir žodžio kamienne, ir galūnėje.

Itin daug *ui* vartoja žemaičiai (beje, šaknys su *ui* dažnai turi neigiamą konotaciją, pvz., *kluikis*), turbūt *ui* būta ir kuršių kalboje, pavyzdžiui, žodis *zuikis* laikomas kuršizmu. Prūsų kalboje irgi pasitaiko, tačiau visai netikėtose vietose, pavyzdžiui, *luisis* ‚lūšis‘. Greičiausia čia buvęs ne dvibalsis, bet taip užrašytas ilgasis užpakalinės eilės balsis prieš minkštąjį priebalsį. Lietuvių kalboje, kaip ir latvių, *ui* dažniausiai pasitaiko skoliniuose.

Taigi dvibalsio *ui* kilmė gali būti aiškinama įvairiai:

- Vienaskaitos datyvo galūnėse *ui* kildinamas iš **ōi*, bet kitos IDE kalbos tokio dvibalsio nerodo, pavyzdžiui, graikų *λύκω* ‚vilkui‘, dar plg. ši forma žemaičių tarmėje turi galūnę, atliepiančią bendrinės kalbos *uo*.
  - o V. Mažiulio nuomone, buvusi galūnė **ō* sutrumpėjusi į *u* ir tik tada pridėtas *i*¹⁹, kaip latvių kalbos datyvui pridėtas *j*, plg. *siĕdij*.

¹⁹ Žr. Mažiulis V., *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija)*, Vilnius: Mintis, 106–127 p.

- Dvibalsis *ui* būna senuosiuose slavų skoliniuose ir atliepia *bi: muilas, muitas, tuinas, smuikas*. Naujesnių slavizmų *bi* jau atliepia *i: mislis*. K. Būga teigė, kad slavų ilgasis *ū* kito įgydamas priešakinės artikuliacijos požymių: *ū > "i > bi*. Taigi slavai vienu metu turėję tokį tarpinį diftongą *"i*, kuris galėjęs būti adaptuotas kaip dvibalsis *ui*²⁰.
- Šis dvibalsis galėjęs susidaryti kontaminuojant formas, pavyzdžiui, latvių šaknis *bi-*: *biju*, o lietuvių – *bū-*: *būti*. Taigi rytų baltų prokalbėje turėję būti du šaknies variantai, kuriuos susiliejus galėjusi susidaryti forma *buitis*.
  - o K. Būgos nuomone, panašiai kontaminuotos galėjo būti priesagos *-ūtis* ir *-ytis*, o rezultatas – tarmėse vartojama priesaga *-uitis*: *vilkūitis*.
- Dvibalsis *ui* galėjo atsirasti kaip kaitos su *ai* silpnasis laipsnis, pavyzdžiui, *bráizyti : bruikštas, paikas : puikūs*.
- Žodžio šaknyje gali atliepti junginį *uj* prieš priebalsį: *gùja*, bet *gùiti, ùja*, bet *ùiti*.

Mišrieji dvigarsiai

Sutapus IDE trumpiesiems balsiams **ō* ir **ā*, mišrieji dvigarsiai, kurių pirmieji dėmenys buvo šie balsiai, taip pat sutapo į *aR*:

- lietuvių *paršas* : lotynų *porcus* ,paršas, meitėlis, kiaulė‘;
- lietuvių *árti* : lotynų *arātio* ,arimas; žemdirbystė‘, graikų *ἀρόω* ,ariu‘.

Mišrieji dvigarsiai, kurių pirmasis dėmuo *e*, išliko nepakitę:

- lietuvių *treñti* : lotynų *tremere* ,drebėti, virpėti‘, graikų *τρέμω* ,drebėti, virpėti iš baimės‘.

²⁰ Žr. Būga K. *Rinktiniai raštai* III, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.

Lietuvių kalbos mišrieji dvigarsiai, kurių pirmieji dėmenys *i* ir *u*, susiformavo iš IDE prokalbės tautosilabinių junginių ir iš IDE skiemeninių sonantų **l*, **ɾ*, **ŋ*, **m*.

Kadangi mišrieji dvigarsiai iš skiemeninių sonantų formavosi jau skirtingose IDE kalbose, jų pirmųjų dėmenų kokybė gali skirtis:

- lietuvių *mirtis* : senovės slavų *smrǫtъ*, čekų *smrt*, sanskrito *mṛti*, lotynų *mors*;
- lietuvių *gurklỹs* : prūsų *gurcle*, senosios slavų *gŭrdlo*, lotynų *gurgulio* ‚gerklė‘;
- lietuvių *vilkas* : latvių *vīlks*, prūsų *wilkis*, senosios slavų *vьlkъ*, gotų *wulfs*, sanskrito *vṛka-*.

Kodėl IDE kalbose skiriasi skiemeninių sonantų atliepimas, nėra iki galo aišku, galbūt *iR* buvo silpnasis *eR*, o *uR* – užpakalinės eilės *oR* balsių kaitos laipsnis.

Nosinių dvigarsių raida

Ypatinga mišriųjų dvigarsių su nosiniais sonantais *n* ir *m* raida – prieš pučiamuosius priebalsius, sonantus ir žodžio gale jie išvirto į nosinius balsius:

- **en* > *ę*;
- **an* > *ą*;
- **in* > *į*;
- **un* > *ų*.

Išnykdamas sonantas pailgino balsį – tai vadinamasis kompensacinis balsio pailgėjimas.

SVARBU. Nosinis balsis aiškiai rodo, kad jo kilmė – nosinis dvigarsis. Kebliau, kai nosinio balsio nerašome, pavyzdžiui, kai kuriose intarpinėse formose: *šyla* iš **šinla*, *dūžta* iš **dunžta*.

Pavyzdžiai

- Nosiniai dvigarsiai žodžio kamieno į balsius išvirto prieš pučiamuosius: *sąsaja*, *sąšauka*, *sąžinė*, sonantus: *sąlyga*, *įlinkis*. Dabar šių balsių nosinumas yra išnykęs. Nosinumas turėjo išnykti prieš Leskieno dėsni, nes nosiniai balsiai trumpėjo kartu su ilgaisiais akūtiniais: *su mamà* iš **mamą*, dar plg. rytų aukštaičių *su katì* iš **katę*.
  - Prieš pučiamuosius nosiniai dvigarsiai išliko būsimąjo laiko formose: *skinsiu*, *gyvėnsiu*, plg.: vakarų aukštaičiai kauniškiai taria *skįsiu*, *gyvęsiu*. Nosiniai dvigarsiai palikti tokie, kokie buvo ir pamatinėje bendraties formoje: *skinti*.
  - Prieš sprogstamuosius nosiniai dvigarsiai išliko: *sąntykis*, *sánkaita*, *sándauga*, tačiau prieš lūpinius *p*, *b* sonantas pakito dėl asimiliacijos: *sąmbūris*, *sąmplaika*.
- Žodžio gale nosinis dvigarsis išvirto į nosinį balsį:
  - vienaskaitos galininko formoje: *gálvą* iš **galvan*, *nāktį* iš **naktin*, *sūnų* iš **sūnun*;
  - daugiskaitos kilmininko formoje: *vaikų* iš **vaikun*, *šunų* iš **šunun*;
  - dalyvių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko formose: *rašąs* iš **rašans*, *rašą* iš **rašan*, *turįs* iš **turins*, *turį* iš **turin*, *būvęs* iš **buvens*, *būvę* iš **buven*;
  - siekinio formoje, tapusioje ir tariamosios nuosakos trečiuoju asmeniu: *riñktų* iš **rinktun*, *bártų* iš **bartun*;
  - ā* kamieno būdvardžių ir skaitvardžių įvardžiutinėse vienas-kaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formose (senosiose akūtinėse galūnėse): *senąja*, *senąsias*, *gražiąja*, *gražiąsias*.

Klausimai ir užduotys

- Kurie IDE kalbos dėsniai yra veikę lietuvių kalbos dvigarsių susidarymą? Remkitės 3 šaltiniu.
- Nurodykite pažymėtų garsų kilmę: **vīl**kas, **kīe**tas, **jūo**das.

3. Atsakykite, kokia mišriųjų dvigarsių *an*, *en* raida ir vartojimas:
- o prieš pučiamuosius priebalsius;
  - o prieš sprogstamuosius priebalsius;
  - o žodžio gale.

Balsių kaita

Tos pačios šaknies žodžiai gali skirtis savo balsiais: *vežù* : *vāžis*, *nešù* : *naštà*, *gabùs* : *gēba*. Kitos IDE kalbos taip pat turi panašius reiškinius, pgl. lotynų *tego* ‚dengiu‘ : *toga* ‚toks drabužis, apdangalas‘; rusų *vezti* ‚vežti‘ : *voz* ‚važis‘ ir pan.

SVARBU. Balsių kaita apibūdina šaknies ar kitos morfemos balsyno kitimo tvarką giminiškuose žodžiuose ir jų formose.

Balsių kaitos rūšys:

- Kokybinė kaita, kai giminiškose šaknyse ar kitose morfemose vartojami kokybiškai skirtingi balsiai:
    - o *vēda* : *vādas*,
    - o *žēlia* : *žōlē*.
  - Kiekybinė kaita, kai balsis lieka tas pats, tik keičiasi jo ilgumas, tai yra kiekybė:
    - o *tūri* : *tūris*,
    - o *kīlo* : *pakylėjo*,
    - o *pīla* : *pýlē*.
- ☐ Nauja kiekybinė balsių kaita susidaro tokiose porose kaip *kāsti* : *kāsa*, *vēžti* : *vēža*.
- ☐ Tokia kaita kaip *gēria* : *gēré*, *vāgia* : *vōgė* dabar yra kokybinė, bet kitimas toks nesenas, kad kaitą galima priskirti ir prie kiekybinių, tai yra *ē* : *ē* ir *ā* : *ā*.

SVARBU. Gali būti trys balsių kaitos laipsniai:

- pamatinis (pagrindinis) – *e* : *a*;
- pailgintasis – *ē* : *ā*;
- silpnasis – *i* : *u* (*ī* : *ū*).

o Kartais gali būti nulinis laipsnis o, kai nelieta jokio balsio.
Greta silpnojo kaitos nario gali būti vartojamas ir jo pailgintasis laipsnis: *piktas : pýko, sujũdo : sýjũdis, pajũto : pójũtis*.

Senoji pagrindinė IDE prokalbės balsių kaita nuosekliai paveldėta lietuvių kalboje:

- pamatinis balsių kaitos laipsnis *ě : *ō*: *nešũ* : *naštà*;
- pailgintasis balsių kaitos laipsnis *ē : *ō*: *brėžė* : *brúožas*, *édė* : *úodas*, *klėtis* : *klúonas*.
o Tai archajiška, vėliau nebeproduktyvi kaita, lietuvių kalba turi tik jos liekanų. Kai trumpasis *ǫ ir *ā sutapo į *a*, į senąją IDE kaitą buvo įtrauktas ilgasis *ō*, kilęs iš *ā: *ē : *ā* > *ē* : *ō*, pvz.: *žėlė* : *žolė*, *tvėrė* : *tvorà*.
- Nulinis balsių kaitos narys dabar lietuvių kalboje labai retas: *prie-d-as*, *in-d-as* (šaknį sudaro tik priebalsis, balsio visai nėra), plg. *dedũ* (pamatinis kaitos laipsnis) : *dėti* (pailgintasis) : *in-d-as* (nulinis). Senieji raštai rodo daugiau tokių formų: *esũ*, bet *santis*, plg. *ėsantis*, *sqs*, plg. *esq̃s*, dar plg. lotynų *est* ‚yra‘, bet *sunt* ‚buvo‘.

Tas pats kaitos principas ir dvibalsiuose bei mišriuosiuose dvigarsiuose:

IDE prokalbės *ei* : *oi* : *ĩ* / *ēi* : *ōi* : *ī*

Lietuvių *ei* (*i*) : *ai* : *i* / *ėi* : *ái* : *y*

sniegas : *snaigė* : *snigti* / *gėivelėtis* : *gaivinti* : *gyvas*
smeigti : *smaigas* : *smigti*

IDE prokalbės *ėu* : *ou* : *ũ* / *ēu* : *ōu* : *ū*

Lietuvių (*i*)*aũ* : *aũ* : *u* / (*i*)*áu* : *áu* : *ū*

čiaũpti : *taupyti*
daubà : *duobė* : *dũbti*

IDE prokalbės *ėR* : *ōR* : *Ṛ* (*iR*) / *ēR* : *ōR* : *Ṛ* (*iR*)

Lietuvių *eṚ* : *aṚ* : *iṚ* / *ėR* : *áR* : *ìR*

keṛpa : *kaṛpo* : *kiṛpo* / *mėrdėti* : *miṛti*
sleṇka : *slankũs* : *sliṇko* / *kėlti* : *kálnas* : *kilti*

Lietuvių kalbos balsių kaitos skirstomos į tris eiles:

- *a*, arba *e*, kaitos eilė: *e* : *a* < *ō : *ē* : *o* < *ā : *uo* < *ō (retai) : *i* : *u* :
ī. Gausiausia kaitos eilė, paveldėta iš IDE prokalbės, – visos balsių kaitos pamatas.

plečiù : *platùs* : *plėtė* : *plōtis* : *plīto* : *plýti*;
skeliù : *skalà* : *skėlė* : *skolà* : *skīlo* : *skýla*;
drebiù : *drabnùs* : *drėbė* : *drōblius* : *dribō* : *drýbso*;
tveriù : *tvarùs* : *tvėrė* : *tvorà* : *tvirtas* : *turėti*, *tuřtas* : *tvýro*;
kėlti : *kálnas* : *kėlė* : *kīlo* : *kuľnas* : *kýla*;
gėrti : *prāgaras* : *gėrė* : *girtas* : *gurklýs*;
sleňka : *slankùs* : *sliňkti* : *sluňkius*;
peřti : *pirtis*.

- *i* kaitos eilė: *ei* (*ie*) : *ai* : *i* : *ī* (antrinis ir paveldėtas):

šveitė (*šviētė*) : *pašváištė* : *švīto* : *švýti*;
liēka : *laikýti* : *likti* : *līkius* (*liēkana*);
líeti (*Leità*) : *láistyti* : *lijo* : *lýti*;
kreĩpti : *kraipýti* : *křipt* : *kryptis*;
liēptas : *láipioti* : *lipti* : *palypėti*;
atsipėikėti : *paĩkas* : *pĩktas* : *pýktis*.

- Su *a* eile sutampa kai kurie nariai, pvz., *i*, todėl naujuose vediniuose gali atsirasti vokalizmas iš kitos kaitos eilės:

- ☐ *genù* : *ganaũ* : *naktigonė* : *ginė* ir pratęsta jau *i* eilė – *gáinioti* : *gýnis*;
- ☐ *brendù* : *brādas* : *brīsti* – *brýdė* : *bráidžioti*;
- ☐ *rėgzti* : *razgýti* : *surizgo* – *raizgýti*;
- ☐ *plėšia* : *plúoštas* – *plýšti* : *plėišėti* : *pláišėti*.

- *u* kaitos eilė: *au* : (*i*)*au* : (*uo*) : *u* : *ū*:

čiaũžti : *čiuožti* : *čiužinėti* : *pačiũžos*;
šliaũžti : *šliuožti* : *šliužas* : *šliũžė*;
daũžti : *duožti* : *dũžti* : *dũžis*;
kaũpti : *kuořti* : *kūpinas* : *kūpėti* ,smarkiai virti‘;

láukti : lùkterėti : lūkuriuoti;

daubà : duobė : dūbti.

- *u* eilė taip pat gali susikirsti su kitomis balsių kaitos eilėmis ir jas pratęsti:

□ *a* eilė : *i* eilė : *u* eilė:

brėžti : bráizyti : brúžinti;

plėšti : plėišėti : plaušai.

SVARBU. Balsių kaitas ypač svarbu žinoti nustatant žodžių etimologiją, rekonstruojant prokalbės formas.

IDE prokalbėje ir archajiškesnėse kalbose balsių kaita lydi beveik kiekvieną darybos vedinį. Ir IDE prokalbėje, ir lietuvių kalboje balsių kaita nėra savarankiškas darybos būdas – ji tik padeda padidinti atstumą nuo pamatinio žodžio iki darinio.

Lietuvių kalboje dažniausia šaknies balsių kaita galūnės vediniuose: *piktas : pýktis, gražus : gróžis*. Jei žodis turi priesagą, šaknies balsių kaita taip pat galima, bet dabar jau retai bepasitaikanti: *výsti : vaiťinti (výtinti), vèsti : vadžióti (vedžióti)*.

Ir IDE, ir baltų prokalbėje balsių kaita vyko ne tik žodžio šaknyje, bet ir kitose morfemose:

- priešdėliuose: *pastúmė : póstūmis, pridėti : priėdas, nudėti : nuōdas;*
- priesagose: *akmuō* (graikų *ἄκμων*) : *ākmenį;*
- istoriniuose kamiengaliuose:
  - *vaikas : vaike*, plg. graikų *λύκος : λύκε;*
- fleksinėse morfemose – galūnėse: *laukaĩ : tokiē* (iš **takei*).

Pavyzdžiai

- Vardininkas *av-i-s* turi silpnąjį kamiengalio balsių kaitos laipsnį, o kilmininkas *av-ie-s* – pailgintąjį.

- Kilmininkas *šun*-s dabar turi nulinį galūnės balsių kaitos laipsnį, anksčiau turėjo pamatinį – *šun-es*, o kartais pasakomas ir pailgintasis – *šun-ies*.

Klausimai ir užduotys

1. Kokios yra balsių kaitos rūšys?
2. Paskaitykite išsamiau apie IDE balsių kaitą (apofoniją) 12 šaltinyje. Aptarkite pateiktus lietuvių kalbos pavyzdžius.
3. Nustatykite šių žodžių balsių kaitos laipsnį:
  - *skalà* : *skilo* : *skylė*.
  - *éda* : *dantis*.
4. Parinkite daugiau priesagų ir kamiengalių kaitos pavyzdžių.

PRIEBALSYNAS

IDE prokalbės priebalsių sistema

IDE prokalbės priebalsių sistema patyrė daugiau pakitimų nei balsių. Ją sudarė sprogstamieji, pučiamieji priebalsiai ir sonantai (pusbalsiai).

- Sprogstamieji priebalsiai sudarė trinarę sistemą – skardusis, aspiruotas skardusis ir duslusis:
  - lūpiniai: b , b^h , p ;
  - dantiniai: d , d^h , t ;
  - gomuriniai: g , g^h , k ;
  - labioveliariniai: g^u , g^{uh} , k^u ;
  - palataliniai: $\hat{g}$, $\hat{g}^h$, $\hat{k}$.

Paavyzdžiai

- IDE prokalbės sprogstamųjų priebalsių trinarė sistema vėliau išlaikyta tik sanskrite, kiek pakitusi – graikų kalboje:
  - IDE $*p$ – lietuvių *peñktas* : latvių *pieci*, prūsų *penckts*, gotų *fimf*, lotynų *quīnque*, graikų *πέντε*, sanskrito *pāñcan*;
  - lietuvių *pėdà* : latvių *pēda*, prūsų *peadey* ‚kojinės‘, gotų *fo-tus*, lotynų *pedātus* ‚su kojomis, turintis kojas‘, sanskrito *pāda-* ‚koja, žingsnis‘;
  - IDE $*t$ – lietuvių *trỹs* : latvių *tris*, lotynų *trēs*, graikų *τρεῖς*, sanskrito *trayá-*;
  - lietuvių *tautà* : latvių *tāuta*, gotų *þiuda*;
  - IDE $*b$ – lietuvių *dubùs* : latvių *dubt* ‚gilinti, skandinti‘, senosios slavų *dъbrъ* ‚praraja‘, gotų *diups* ‚gilus‘;
  - IDE $*b^h$ – lietuvių *búti* : latvių *bût*, senosios slavų *byti*, lotynų *fuī* ‚buvau‘, graikų *φύομαι* ‚augti, tapti‘, sanskrito *bhū-*;

- o IDE **d* – lietuvių *dù* : latvių *divi*, senosios slavų *dъva*, lotynų *duō*, graikų *δύω*, sanskrito *dvā-*;
- o IDE **d^h* – lietuvių *dėti* : graikų *τίθημι* ‚dedu‘, lotynų *facio* ‚daru‘, sanskrito *dadhí* ‚duodantis skolon‘.
- IDE prokalbėje buvo daug gomurinių priebalsių – paprastieji gomuriniai, labioveliariniai ir palataliniai:
  - o IDE **k* – lietuvių *kraūjas* : prūsų *krawian*, senosios slavų *krъvъ*, lotynų *cruor*, sanskrito *kravís* ‚žalia mėsa, maita‘;
  - o IDE **k^u* – lietuvių *liekù* : latvių *lieku* ‚dedu‘, graikų *λείπω* ‚palikti‘;
  - o IDE **g* – lietuvių *gleivės* : rusų *gliva* ‚tokia kriaušių rūšis‘, graikų *γλοιός* ‚derva, sakai‘;
  - o IDE **g^h* – lietuvių *miglà* : latvių *migla*, senosios slavų *mbgla*, graikų *ὀμίχλη*, sanskrito *meghá-* ‚debesis‘;
  - o IDE **g^u* – lietuvių *guōtas* ‚banda, būrys, gauja‘ : latvių *gous* ‚karvė‘, lotynų *bōs* ‚jautis, bulius; galvijas‘, graikų *βοῦς* ‚jautis, karvė‘;
  - o IDE **gth* – lietuvių *gāras* : latvių *gars* ‚dvasia, protas‘, prūsų *gorme* ‚karštis‘, senosios slavų *gorěti*, lotynų *formus* ‚karštas‘, sanskrito *gharmá-* ‚karštis, kaitra‘.
- Palataliniai gomuriniai baltų, slavų ir iranėnų, tai yra sateminėse, kalbose išvрто į pučiamuosius priebalsius. Kentuminėse kalbose jie sutapo su paprastaisiais gomuriniais:
  - o IDE **k̑* – lietuvių *širdis* : latvių *sirds*, prūsų *seyr*, senosios slavų *srъdъce*, lotynų *cor*, graikų *καρδιά*;
  - o IDE **ġ* – lietuvių *žinóti* : latvių *zinât*, prūsų *-sinnat*, senosios slavų *znati*, lotynų *cōgnōsco* ‚susipažinti, pažinti‘, graikų *γινώσκω* ‚pažinti‘;
  - o IDE **ġ^h* – lietuvių *žiemà* : latvių *ziema*, prūsų *semo*, senosios slavų *zima*, graikų *χειμών*, lotynų *hibernus* ‚žiemos, žieminis, šaltas‘, sanskrito *himá-*.

- Pučiamasis buvo tik vienas priebalsis s. Kaip jo variantas prieš skardžiuosius priebalsius vartotas priebalsis z.

Pavyzdžiai

- IDE prokalbės vienintelis pučiamasis priebalsis *s (jo alofonas prieš skardųjį priebalsį *z). Toks s visose pozicijose išliko lietuvių kalboje, sanskrite:
  - o lietuvių *sėdėti* : latvių *sēdēt*, prūsų *ensadints* 'įstatytas, paširtas', senosios slavų *sědēti*, lotynų *sedere*, sanskrito *sā-dya-* 'tinkamas joti, jojamasis arklys';
  - o lietuvių *lizdas* : latvių *lizda*, lotynų *nīdus* 'lizdas, gūžta', senovės vokiečių aukštaičių *nest*, armėnų *nist*.
- Graikų kalboje s išliko po sprogstamųjų ir žodžio gale, žodžio pradžioje virto h, o daugelyje dialektų visai išnyko tarp balsių. Lotynų kalboje tarp balsių virto r.
  - o lietuvių *esū* : senovės slavų *jesmī*, graikų *ἐμί*, lotynų *erō* (būs. I.).
- Sonantai nesant greta balsio atliko balsio funkcijas, tai yra galėjo sudaryti skiemens centrą: *l, *m, *n, *r, *i, *u. Pastarieji baltų prokalbėje skilo į tikruosius balsius i, u ir sonantus *i, *u.

Pavyzdžiai

- Lietuviai dažniausiai yra išlaikę *i > j. Graikų kalboje *i išnyko. Žodžio pradžioje jis tapo aspiracijos ženklu: h arba ζ. Lotynų kalboje tarp balsių ir po priebalsio virto balsiu arba išnyko. Germanų kalbose kai kur prarastas žodžio pradžioje:
  - o lietuvių *jėknos* : lotynų *iecur* 'kepenys, jeknos', sanskrito *yakná-*;
  - o lietuvių *júosta* : latvių *josta*, senosios slavų *pojasъ*, graikų *ζωστός*;
  - o lietuvių *trys* : lotynų *trēs* (iš *treyes), graikų *τρεῖς*, sanskrito *trayá-*.

- Lietuviai išlaikė ir $*\mu > v$, o, pavyzdžiui, graikų kalboje jis seniai išnykęs.
  - o lietuvių *avis* : graikų *oĩs*, lotynų *ovis*, sanskrito *ávi-* ‚avies vilna‘;
  - o lietuvių *výras* : lotynų *vir*, sanskrito *vīrá-*;
  - o lietuvių *vilkas* : latvių *vilks*, prūsų *wilks*, senosios slavų *vьlkъ*, gotų *wulfs*, lotynų *lupus*, sanskrito *vřka-*;
  - o lietuvių *naũjas* : gotų *niujis*, graikų *veĩos*, lotynų *novus* ‚naujas, jaunas‘, sanskrito *návya-*.
- Nosiniai ir sklandieji pusbalsiai yra patys stabiliausi IDE kalbose. Bene vienintelis svarbesnis pakitimas – arijų kalbose dažnai maišoma *l* ir *r*:
  - o lietuvių *mótė* : lotynų *māter*, sanskrito *mātár-*;
  - o lietuvių *medùs* : latvių *medus*, prūsų *meddo*, senosios slavų *medъ*, graikų *μέθv* ‚svaigus gėrimas‘, sanskrito *mádhu*;
  - o lietuvių *sėnas* : gotų *sinista* ‚vyriausias‘, lotynų *senex*;
  - o lietuvių *nósis* : latvių *nāss* ‚šnervė, šnirplė‘, prūsų *nozy*, lotynų *nāris* ‚šnervė, nosies landa‘, sanskrito *nāsā*;
  - o **leuk-* ‚šviesti‘ – lietuvių *laukas* : lotynų *lūx* ‚šviesa‘, gotų *liuhap* ‚šviesa‘;
  - o lietuvių *dūr̃ys* : prūsų *dauris*, graikų *θιρός* ‚sąvaros‘, lotynų *forēs* ‚suveriamos durys‘;
  - o lietuvių *rātas* : latvių *rats*, lotynų *rota* ‚ratas, tekinis‘, sanskrito *rātha-* ‚vežimas‘.

Priebalsių pakitimai baltų kalbose

Baltų kalbose įvyko šie pagrindiniai priebalsių kitimai:

- Aspiruotieji priebalsiai sutapo su paprastaisiais:
  - o lietuvių *dũmai* ir senosios slavų *dymъ*, bet sanskrito *dhū-má-* ‚dūmas, garas‘.

- Labioveliariniai prarado lūpinį elementą ir sutapo su paprasčiaisiais gomuriniais.
- Palataliniai (daugeliu atvejų) tapo pučiamaisiais. Lietuvių kalboje palataliniai priebalsiai tapo alveoliniais, o kitose baltų kalbose – dantiniiais.
  - o Lietuviai, vieninteliai iš baltų ir slavų, skiria š iš palatalinio **k̑* ir senąją IDE pučiamąją **s*. Latviai turi š, ž tik iš junginių **zj*, **sj*. Prūsų, matyt, buvę kaip latvių, plg. *schuwikis* „siuvėjas“.

Lietuvių kalbos satemizacija tėra dalinė, yra nemažai dubletų: *klūbas* : *šlūbas*, *kleivas* : *šleivas*, *gnybti* : *žnybti*, *akmuo* : *ašmuo*. Manoma, kad satemizacija plito nuo iranėnų ploto, kur ji stipresnė ir nuoseklesnė. Dabar labiau linkstama manyti, kad tarp sateminių baltų ir slavų dialektų IDE prokalbėje buvę kentuminiai dialektai, kurie vėliau ištirpo, palikdami gretutines formas. Vėliau buvo atskirtos kai kurių poras sudarančių formų reikšmės.

Priebalsių junginių su **i* raida

Baltų prokalbėje priebalsiai ir prieš priešakinės, ir prieš užpakalinės eilės balsius buvę kietieji. Lietuvių kalbos minkštieji priebalsiai pirmiausia susidarė ten, kur buvo tų priebalsių junginiai su **i* – šis sonantas nykdamas suminkštino priebalsį: **siu-* > *siu-*. Beje, **i* galėjo būti vartojamas ne tik prieš užpakalinės, bet ir prieš priešakinės eilės balsius.

SVARBU. Pats ryškiausias junginių **tj* ir **dj* virtimas afrikatomis *č* ir *dž*: **matjau* > *mačiaũ*, **girdju* > *girdžiũ*.

*i praradimas po priebalsių, suformavęs priebalsių opoziciją pagal kietumą ir minkštumą, J. Kurylovičiaus nuomone, nukeltinas į baltų-slavų epochą ir sietinas su skiemeninių sonantų pasidalijimu į priešakinius (*iR*) ir užpakalinius (*uR*). Manoma, kad iš karto susiformavo atskiros minkštosios fonemos, o vėliau jos buvusios neutrali-

zuotos prieš priešakinės eilės balsius. Ši neutralizacija ir lėmė *ĩ išnykimą. Taip baltų prokalbė įtvirtino priebalsių sistemą, kurioje buvo priešprieša pagal minkštumą ir kietumą.

Kombinaciniai priebalsių pakitimai

RUKI dėsniis

IDE prokalbės *s virto baltų š po garsų *r, u, k, i* (dėl to reiškiny s ir vadinamas RUKI dėsniu). Šis dėsnis būdingas dar slavų ir iranėnų kalboms, tik gali atliepti ir kiti garsai, pavyzdžiui, *ch*:

- lietuvių *viršūs* : senosios slavų *vrъchъ*, plg. lotynų *verrūca* ‚karpa‘;
- lietuvių *tirštas* : gotų *þaursus*, hetitų *taršant-*, lotynų *torreo*, graikų *τέρσομαι* ‚džiūti‘.

Kitimas nėra labai nuoseklus, pavyzdžiui, *paisyti* ‚kulti, mušti‘ : latvių *pāisīt* ‚minti (linus)‘, sanskrito *piś-* ‚malti‘; *ausis* : latvių *auss*, prūsų *ausins* (acc. pl.). Dažniausia *s* išlaikomas tada, kai iškart po jo eina sonantas arba kai tolesnis priebalsis priklauso kitai morfemai.

SVARBU. Dantinis *s* kartais tampa alveoliniu š po gomurinių *k, g*: *pūslė* : *rauškšlė*, *griaūsmas* : *triūkšmas*, *kepsnys* : *brūkšnys*.

Asimiliacija ir akomodacija

- Nuosekliai išlaikoma pučiamųjų priebalsių asimiliacija pagal tarimo vietą, kuri dažnai lemia degeminaciją – vieno iš priebalsių išnykimą: *grįž+s* > *grįš*, *dūž+sta* > *dūžta*, *mėž+slas* > *mėšlas*.
- Itin svarbi skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių asimiliacija: *deg+k* > *dėk*.
- Intarpinis ar kitoks *n* išvirsta į *m* prieš abilūpius priebalsius *p* ir *b*: **linpa* > *liŋpa*, **kinba* > *kiŋba*.

Disimiliacija

- Susidūrus dviem dantiniams sprogtamiesiems priebalsiams *tt* ar *dd*, pirmasis iš jų virsta pučiamuoju:
  - o *met+ti* > *metti* > *mèsti*;
  - o *žeid+da* > *žaidda* > *žaizdà*;
  - o *vaid+das* > *vaiddas* > *vaĩzdas*.

Priebalsio išnykimas

- Kai kuriuose dariniuose priebalsiai išnyksta be pėdsakų:
  - o *šviet[ė]+sa* > *šviesà*;
  - o *krit[o]+slas* > *krislas*;
  - o *vert[ė]+smė* > *versmė*.

SVARBU. Norėdami nustatyti priebalsio kilmę, pirmiausia išsiaiškinkite, ar tai darinys. Jei taip, iš ko jis padarytas, tai yra kokie priebalsiai susidūrė ir koks to susidūrimo rezultatas.

Klausimai ir užduotys

1. Kokie pagrindiniai priebalsių kitimai įvyko baltų prokalbėje?
2. Koks labioveliarinių IDE priebalsių likimas lietuvių kalboje?
3. Iš ko gali būti kilęs lietuvių pučiamasis priebalsis š?
4. Kaip susidarė lietuvių kalbos minkštieji priebalsiai?
5. Nustatykite priebalsių kilmę:
  - o *vèsti*, *mìršta*, *méšlas*, *žaizdà*, *dūžta*, *liñpa*, *žmogùs*;
  - o *pūsti*, *ūš*, *raukšlė*, *tráuķ*.

ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

1. Būga K., *Rinktiniai raštai I–III*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958–1961.
2. Endzelynas J., *Baltų kalbų garsai ir formos*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
3. Colinge N. E., *The Laws of Indoeuropean*, Amsterdam: John Benjamins, 1985.
4. Dini P. U., *Baltų kalbos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
5. Girdenis A., Žemaičių savarankiškos raidos pradžia / *Lietuvių dialektologijos skaitiniai*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1999, 170–181 p.
6. Kabašinskaitė B., *Lietuvių kalbos liaudies etimologija ir artimi reiškiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
7. *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė* (etimologija.baltnexus.lt).
8. Mikulėnienė D., *Cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos vardažodiniuose daiktavardžiuose ir jos kilmė*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.
9. Poliakovas O., *Pasaulis ir lietuvių kalba*, Vilnius: Enciklopedija, 2008.
10. Smoczyński W., *Laringalų teorija ir lietuvių kalba*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.
11. Smoczyński W., *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007.
12. Villanueva Svensson M., *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012. (http://www.flf.vu.lt/assets/files/villanueva_mokymo_priemone.pdf)
13. Zinkevičius Z., *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. I dalis, Vilnius: Mokslo, 1980.
14. Zinkevičius Z., *Lietuvių kalbos istorija*, T. 1. Lietuvių kalbos kilmė, Vilnius: Mokslo, 1984.
15. Zinkevičius Z., *Lietuvių tautos kilmė*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.

Va-109

Daiva Vaišnienė

Lietuvių kalbos istorinės fonetikos apžvalga: mokomoji knyga. Vilnius: leidykla „Edukologija“, 2013. 98 p.

ISSN 2335-2396

ISBN 978-9955-20-824-2

Leidiny s skirtas aukštųjų mokyklų studentams filologams, studijuojantiems lietuvių kalbos istorinę gramatiką ir besidomintiems kalbos pokyčiais nuo indoeuropiečių prokalbės iki dabartinės bendrinės kalbos. Pateikiama glausta ir sistemiška lietuvių kalbos istorijos fonetikos apžvalga: atkreipiamas dėmesys į svarbiausius garsų ir reiškinių kilmės ir raidos dalykus, pateikiamos ir palyginamos skirtingos hipotezės, jas pagrindžiantys argumentai.

UDK 811.172'342(075.8)

Va-109

Redagavo autorė

Maketavo *Laura Petrauskienė*

Viršelio autorė *Dalia Raicevičiūtė*

SL 605. 6,125 sp. l. Tir. 150 egz. Užsak. Nr. 13-030

Išleido ir spausdino leidykla „Edukologija“, T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius

Tel. +370 5 233 3593, el. p. leidykla@leu.lt

www.edukologija.lt